

ISSN 2456-656X

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

जुलै ते सप्टेंबर २०२५

प्रा. यास्मिन शेख

यांचे १०० व्या

वाढदिवसानिमित्त

हार्दिक

अभिनंदन!

१२० व्या वर्धापन दिनी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा 'जीवन गौरव पुरस्कार' स्वीकारताना
मा. लक्ष्मण गायकवाड

डॉ. भीमराव कुलकर्णी कार्यकर्ता पुरस्कार स्वीकारताना डॉ. गीताली वि. मं.

मसाप कार्यकर्ता पुरस्कार स्वीकारताना श्री. श्रीकृष्ण पुरंदरे, तळेगाव दाभाडे

मसाप कार्यकर्ता पुरस्कार स्वीकारताना श्री. जयंत वेलुलकर, अहिल्यानगर

उत्कृष्ट शाखा फिरता करंडक स्वीकारताना मसाप शाखा चोपडा जि. जळगाव

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे त्रैमासिक मुखपत्र

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

अंक क्र. ३८७

जुलै ते सप्टेंबर २०२५

संपादक | सुरेश देशपांडे

प्रकाशक | सुनिताराजे पवार प्रमुख कार्यवाह

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे

४९६, सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०.

दूरभाष | ०२०-२४४७५९६३

संकेतस्थळ | www.sahityaparishad.org

ई-मेल | masaparishad@gmail.com

कार्यालयाची वेळ |

सकाळी ९.३० दुपारी १२.३०

दुपारी ५.०० ते रात्री ८.००

मसाप पत्रिका

जुलै ते सप्टेंबर २०२५
अंक ३८७

- संपादक
सुरेश देशपांडे
 - मुद्रक-प्रकाशक
सुनिताराजे पवार
प्रमुख कार्यवाह,
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०
 - अक्षरजुळणी व सजावट
लक कलाकल्य
 - मुखपृष्ठ
जयदीप कडू
 - मुद्रितशोधन
आरती देवगांवकर
- मूल्य : ६० रुपये

- संपादक मंडळ
प्रा. मिलिंद जोशी
सुनिताराजे पवार
विनोद कुलकर्णी
वि. दा. पिंगळे
अंजली कुलकर्णी
शिरीष चिटणीस
जयंत येलूलकर
माधव राजगुरु

या अंकात व्यक्त झालेल्या
विचारांशी संपादक, संपादन समिती,
सल्लागार मंडळ तसेच प्रकाशक
सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

मसाप पत्रिका । जुलै ते सप्टेंबर २०२५

संपादकीय । सुरेश देशपांडे । ७

प्रा. यास्मिन शेख । प्रा. मिलिंद जोशी । ९

जीवन गौरव पुरस्काराचे मानकरी 'उचल्या'कार लक्ष्मण गायकवाड । अरुण खोरे । १२

अस्वस्थ वर्तमानाचं ऋण । लक्ष्मण गायकवाड । १७

तपस्वी आलोचक : सुधीर रसाळ । प्रा. डॉ. केशव सखाराम देशमुख । २०

माझे आधारस्तंभ : जयवंत दळवी । अशोक कोठावळे । २५

भयसम्राट : नारायण धारप । विलास वि. कुवळेकर । ३१

पेटीच्या काळ्या पांढऱ्या स्वरांतून समरंगी इंद्रधनुष्य फुलवणारे कै. पं. गोविंदराव पटवर्धन ।
अमित ओक । ३८

'एकट्याचे गाणे - कविवर्य शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित' आणि 'गोमंतकीय स्त्रीलिखित मराठी कविता' या गोमंतकीयांनी संपादित केलेल्या ग्रंथांचा संशोधनात्मक आढावा ।

प्रा. विनायक बापट । ४३

भाषा विकासाचे सामाजिक परिवर्तन । डॉ. राजश्री पराग देशपांडे । ५०

वर्धापनदिन वृत्तान्त । अंजली कुलकर्णी । ५६

कार्यवृत्त । ५९

महाराष्ट्र
साहित्य
परिषद

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे कार्यकारी मंडळ (२०२१-२०२६)

विश्वस्त मंडळ

प्रा. डॉ. शिवाजीराव कदम

डॉ. पी. डी. पाटील

यशवंतराव गडाख

पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

अध्यक्ष । डॉ. रावसाहेब कसबे

उपाध्यक्ष । विद्याधर अनास्कर

उपाध्यक्ष । डॉ. तानाजीराव चोरगे

उपाध्यक्ष । राजीव बर्वे

कार्याध्यक्ष । प्रा. मिलिंद जोशी

प्रमुख कार्यवाह । सुनिताराजे पवार

कोषाध्यक्ष । विनोद कुलकर्णी

पत्रिका संपादक । सुरेश देशपांडे

स्थानिक कार्यवाह

व्याख्याने व स्मृतिदिन । शिरीष चिटणीस

विशेष पारितोषिके । मृणालिनी कानिटकर-जोशी

वार्षिक ग्रंथ पारितोषिके । अंजली कुलकर्णी

परीक्षा विभाग । माधव राजगुरु

ग्रंथालय विभाग । वि. दा. पिंगळे

अतिथीनिवास-वास्तू देखभाल । अॅड. प्रमोद आडकर

सदस्य

डॉ. आशुतोष जावडेकर (पुणे शहर)

डॉ. सतीश देसाई (पुणे शहर)

ज्योत्सना चांदगुडे (पुणे शहर)

रावसाहेब पवार (पुणे जिल्हा)

राजन लाखे (पुणे जिल्हा)

डॉ. पुरुषोत्तम काळे (पुणे जिल्हा)

रवींद्र बेडकिहाळ (सातारा जिल्हा)

सोपानराव चव्हाण (सातारा जिल्हा)

पद्माकर कुलकर्णी (सोलापूर जिल्हा)

अॅड. जे.जे. कुलकर्णी (सोलापूर जिल्हा)

कल्याण शिंदे (सोलापूर जिल्हा)

नंदकुमार सावंत (सातारा जिल्हा)

प्रकाश देशपांडे (कोकण)

राजीव जोशी (ठाणे जिल्हा)

पद्माकर शिरवाडकर (ठाणे जिल्हा)

सुरेश देशपांडे (ठाणे जिल्हा)

प्रकाश होळकर (नाशिक जिल्हा)

अॅड. नितीन ठाकरे (नाशिक जिल्हा)

चंद्रकांत पालवे (अहमदनगर जिल्हा)

जयंत येलूलकर (अहमदनगर जिल्हा)

प्राचार्य तानसेन जगताप (जळगाव जिल्हा)

डॉ. शशिकला पवार (धुळे जिल्हा)

प्रा. दशरथ पाटील (सांगली जिल्हा)

राजन मुठाणे (कोल्हापूर जिल्हा)

संपादकीय

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचा जुलै-सप्टेंबर २०२५ चा अंक वाचकांच्या हाती देताना आनंद होत आहे.

वाचक हो, काही महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख आणि मागोवा घेण्याचा प्रयत्न या अंकात केला आहे, तो आपणास नक्की रुचेल.

अत्यंत मानाचा समजला जाणारा 'मसाप जीवन गौरव पुरस्कार' ज्येष्ठ साहित्यिक आणि ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते श्री. लक्ष्मण गायकवाड यांना प्रदान करण्यात आला. त्या वेळी त्यांनी केलेल्या उद्बोधक भाषणाचा काही अंश तसेच त्यांच्या साहित्यिक आणि एकूणच कारकिर्दीचा आढावा, ज्येष्ठ पत्रकार श्री. अरुण खोरे यांच्या लेखात आपणास दिसेल.

यंदाचे वर्ष हे, मराठी साहित्यात मोलाची भर घालणाऱ्या काही साहित्यिकांचे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. त्यातील दोन साहित्यिक म्हणजे कै. जयवंत दळवी आणि कै. नारायण धारप यांच्यावरील लेखांतून त्यांच्या स्मृती जागवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पेटी वादक कै. गोविंदराव पटवर्धन यांनी आपली नाममुद्रा संगीत क्षेत्रावर उमटविली आहे, त्यांच्यावरील अतिशय सुरेल असा लेख लिहिला आहे पटवर्धन यांचे पट्टशिष्य डॉ. विद्याधर ओक यांचे शिष्य श्री. अमित ओक यांनी. तोही आपणास रुचेल.

डॉ. सुधीर रसाळ हे समीक्षा व्यवहारातील एक ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व! त्यांना (खरे तर खूप उशिरा) साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाल्याच्या निमित्ताने त्यांच्या कारकिर्दीचा आढावा प्रा. केशव देशमुख यांच्या लेखात आढळेल.

२६ मे हा महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा वर्धापन दिन. याच वेळेस मसापचे विविध साहित्य प्रकारांतील

पुरस्कार दिले जातात. मागील काही वर्षे हे पुरस्कार देण्यासाठी मराठी भाषेव्यतिरिक्त अन्य भारतीय भाषेतील ज्येष्ठ साहित्यिकांना निमंत्रित केले जाते. यंदाच्या वर्षी दिल्लीस्थित डॉ. सविता सिंह यांना निमंत्रित केले होते. पुरस्कार वितरण आणि डॉ. सविता सिंह यांच्या भाषणाचे वृत्तदेखील या अंकात आहे.

मराठी भाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाची घटना म्हणजे व्याकरण या विषयावर ज्यांचा अधिकार आहे अशा वैयाकरणी प्रा. यास्मिन शोख यांनी वयाची शंभर वर्षे पूर्ण केली. त्यानिमित्ताने काही सुहृदांनी एकत्र येऊन त्यांचा हृद्य सत्कार केला. त्या वेळेस अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष आणि मसापचे कार्याध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी यांनी केलेले भाषण याच अंकात वाचावयास मिळेल.

साक्षेपी संपादन हे साहित्य व्यवहाराचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. 'एकट्याचे गाणे - ज्येष्ठ कवी शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित' आणि 'गोमंतकीय स्त्री लिखित मराठी कविता' या संपादित ग्रंथाचे प्रा. विनायक बापट यांचे समीक्षण अभ्यासू वाचकांना पसंत पडावे. सध्या शालेय शिक्षणात हिंदी भाषा शिक्षण सक्तीचे केले जाण्याचे वादळ घोंघावत आहे. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्याचा आनंदावर या सक्तीमुळे अन्याय होईल अशी रास्त भूमिका परिषदेने घेतली आहे. याशिवाय मसाप शाखा वृत्ते असा भरगच्च मजकूर असलेला हा अंक साहित्य अभ्यासकांना वाचनीय वाटेल यात शंका नाही. शुभेच्छा..!

■ ■ ■
सुरेश देशपांडे

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

४९६, सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे-४११०३०.

वार्षिक सर्वसाधारण सभेची सूचना

जावक क्र. : ३९ / २५-२६

दि. ०७/०९/२०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची वार्षिक सर्वसाधारण सभा शनिवार दि. २७ सप्टेंबर २०२५ रोजी पुणे येथे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या माधवराव पटवर्धन सभागृहात दुपारी ३.०० वाजता परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित करण्यात आली आहे. या सभेला सर्व सभासदांनी वेळेवर उपस्थित राहून सहकार्य करावे, अशी विनंती आहे. सभेत खालीलप्रमाणे कामकाज होईल.

सभेत करावयाची कामे

१. श्रद्धांजली
२. मागील सभेचे इतिवृत्त वाचून संमत करणे.
३. सन २०२४-२०२५ या वर्षाचे कार्यवृत्त संमत करणे.
४. सन २०२४-२०२५ या वर्षाचे ताळेबंद आणि उत्पन्न-खर्चपत्रक संमत करणे.
५. सन २०२५-२०२६ या वर्षाचा अर्थसंकल्प संमत करणे.
६. सन २०२५-२०२६ या वर्षाकरिता हिशेब तपासनीसांची नेमणूक करणे.
७. मसाप पंचवार्षिक निवडणूक २०२६-२०३१ या संदर्भात सविस्तर प्रस्ताव ठेवून मान्यता घेणे.
८. अध्यक्षीय परवानगीने येणारे आयत्या वेळेचे विषय.

आपले,

विनोद कुलकर्णी

(कोषाध्यक्ष)

सुनीताराजे पवार

(प्रमुख कार्यवाह)

प्रा. मिलिंद जोशी

(कार्याध्यक्ष)

विशेष सूचना

१. पुरेशी गणसंख्या नसल्यास सभा १५ मिनिटे स्थगित करण्यात येईल व नंतर ती रीतसर सुरू होईल. त्या वेळी गणसंख्येचे बंधन असणार नाही.
२. सन २०२४-२०२५ या वर्षाचा ताळेबंद उत्पन्न खर्च-पत्रक व सन २०२५-२०२६ या वर्षाचे अंदाजपत्रक सर्व सभासदांच्या निरीक्षणासाठी मसापच्या कार्यालयात शनिवार दि. २० सप्टेंबर २०२५ पासून सकाळी ९.३० ते १२.३० या वेळेत उपलब्ध आहे.
३. वरील कामकाजासंबंधी सभासदांस काही सूचना करावयाच्या असतील वा ठराव मांडायचा असेल, तर लेखी स्वरूपात तसे शनिवार दि. २० सप्टेंबर २०२५ पर्यंत कळवावे. नंतर आलेल्या सूचनांचा विचार केला जाणार नाही.
४. मा. मसाप शाखा अध्यक्ष यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व सभासदांना सदर सभेची सूचना कळवावी, ही विनंती.

२१ जून २०२५ रोजी ज्येष्ठ व्याकरण सल्लागार
प्रा. यास्मिन शेख यांनी वयाची शंभरी ओलांडली.

यास्मिन शेख यांच्या कन्या रुमा बावीकर,
ज्येष्ठ लेखक भानू काळे आणि दिलीप फलटणकर
यांनी महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ येथील कार्यालयात
त्यांच्या सत्काराचं आयोजन केलं होतं. हा सत्कार
प्रा. मिलिंद जोशी यांच्या हस्ते करण्यात आला.
या प्रसंगी त्यांनी केलेल्या भाषणातील
काही अंश...

प्रा. यास्मिन शेख

प्रा. मिलिंद जोशी

आज ज्येष्ठ व्याकरण सल्लागार प्रा. यास्मिन शेख यांच्या शंभराव्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने आपण माझ्या हस्ते त्यांचा सत्कार केला, हा माझ्या आयुष्यातला सगळ्यात मोठा आनंदाचा आणि समाधानाचा क्षण आहे. देहू, आळंदीहून निघालेल्या ज्ञानोबा तुकोबांच्या पालख्या पंढरीच्या दिशेने जात असताना महाराष्ट्राची साहित्य पंढरी असलेल्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा एक प्रतिनिधी म्हणून या 'व्याकरण योगिनी'च्या सत्कारासाठी मी आलो आहे. आपण माझ्या हस्ते त्यांचा सत्कार केलात तो मला वारीचे पुण्य देणारा आहे, असं मी मानतो. शंभरी पार केलेल्या विदुषीचा सत्कार पन्नाशी पार केलेल्या लेखकाच्या हस्ते व्हावा असं संयोजकांना वाटणं आणि त्यांनी त्यासाठी माझी निवड करणं ही संयोजकांच्या मनाचा मोठेपणा दाखविणारी गोष्ट आहे. शतकपूर्ती केलेली ही विदुषी मराठीचं वैभव आहे. आचार्य दादा धर्माधिकारी म्हणत, 'तेजस्विता तपस्विता आणि तत्परता हे तारुण्याचे तीन तकार आहेत.' त्यांचा सुरेख संगम शेखबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वात आहे... शेखबाईंना शंभराव्या

वाढदिवसाच्या खूप खूप शुभेच्छा!

महाराष्ट्राला व्रतस्थ ज्ञानोपासकांची मोठी परंपरा लाभली आहे. त्या परंपरेत शोभून दिसेल असं प्रा. यास्मिन शेख यांचं व्यक्तिमत्त्व आहे. विद्येमुळे जीवनास कृतार्थता आणि व्यक्तीस मोठेपण प्राप्त होतं, या प्रमेयाचं मूर्तिमंत प्रतीक म्हणून आपल्याला त्यांच्या जीवनाकडे पाहता येईल. मराठी भाषेच्या उत्कर्षाची आस बाळगून आणि व्याकरणाचा ध्यास घेऊन त्यांनी जे काम केलं आहे, ते महत्त्वाचं आहे. महाविद्यालयीन जीवनात त्यांना प्राध्यापक श्री. म. माटे यांच्यासारखे गुरू मिळाले. त्यांनी शेखबाईंना जीवनदृष्टी दिली. मुंबईत एस. आय. ई. एस. महाविद्यालयात अध्यापनाचे काम करत असताना श्री. पु. भागवत, विंदा करंदीकर, चंद्रकांत बांदिवडेकर यांच्यासारखे सहकारी त्यांना मिळाले आणि त्यांच्या जाणिवे अधिक समृद्ध झाल्या. त्यांनी वर्गातला तास मनोभावे घेतला आणि कर्तृत्वसंपन्न विद्यार्थ्यांच्या अनेक पिढ्या घडविल्या. वर्ग आणि अध्यापन एवढ्यापुरते आपले काम मर्यादित न ठेवता त्यांनी आपल्या कामातून समाजाला भाषाभान दिलं. व्याकरणासारखा रूक्ष

आणि क्लिष्ट वाटणारा विषय त्यांनी कवितेसारखा ललितरम्य पद्धतीने सर्वांना शिकवला.

‘अंतर्नाद’ मासिकाचे संपादक भानू काळे यांच्या सांगण्यावरून मी अंतर्नाद मासिकात सलग साडेचार वर्षे पुस्तक परिचयाचं सदर लिहिलं. दर महिन्याला चार पुस्तकांचा मी सविस्तर परिचय करून देत असे. पुस्तकांच्या निवडीचं स्वातंत्र्य काळे यांनी मला दिलं होतं. याच दरम्यान माझा प्रा. यास्मिन शेख यांच्याशी परिचय झाला. त्या अंतर्नादच्या ‘व्याकरण सल्लागार’ होत्या. लेखन करताना त्यांचा धाक वाटायचा. मुद्रितशोधन करताना शेखबाई यांचा कधी कधी फोन येत असे. त्यांना काही सुचवावंसं वाटलं तर त्या सुचवत. खूप प्रेमाने बोलत. आस्थेने चौकशी करत. मी अंतर्नाद दिवाळी अंकासाठी प्राचार्य शिवाजीराव भोसले आणि मृत्युंजयकार शिवाजी सावंत या दोघांवर ‘साहित्यातील दोन शिवाजी’ हा लिहिलेला लेख असेल, ‘देवमाणूस’ हा डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्यावरील लेख असेल, ‘काकूआजीची गोष्ट’ हा माझ्या आजीवरील लेख, ते वाचताना त्या कितीतरी वेळ माझ्याशी बोलत राहिल्या. त्यांचे कौतुकाचे शब्द लेखनासाठी नवी ऊर्जा द्यायचे. भानू काळे आणि अंतर्नादमुळे त्यांच्याशी कौटुंबिक संबंध निर्माण झाले. अनेक कार्यक्रमांच्या निमित्ताने भेटी होत राहिल्या आणि स्नेहबंध दृढ होत गेले.

गोन्यापान, विलक्षण बोलके डोळे, चेहऱ्यावर मिशकिल भाव असणाऱ्या, अतिशय मायेने बोलणाऱ्या शेखबाई यांचा सहवास नेहमीच आनंद देणारा वाटला. मी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा कार्याध्यक्ष झाल्यानंतर माझ्या कार्यकाळात त्यांचा ‘मसाप जीवनगौरव पुरस्कारा’ने सन्मान करता आला याचं समाधान मोठं आहे. त्यांना पुरस्कार दिल्याने या पुरस्काराचीच उंची वाढली. मराठी व्याकरणात आज यास्मिन शेख यांचा शब्द अंतिम मानला जातो. स्वतःचे पती दवाखान्यात असताना अतिदक्षता विभागाच्या बाहेर बसून अंतर्नादची मुद्रिते तपासणाऱ्या शेखबाईंना पाहिले तेव्हा त्यांची महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । १०

कामाप्रति असणारी निष्ठा पाहून डोळे भरून आले. त्या माझ्या आजीच्या वयाच्या; पण हे वयातलं अंतर कधीही स्नेहाच्या आणि मैत्रीच्या आड आलं नाही. अशा माणसांचा सहवास लाभणं, त्यांचे प्रेम मिळणं आणि मुख्य म्हणजे त्यांच्याकडून खूप काही शिकायला मिळणं हा भाग्ययोगच. तो माझ्या वाट्याला आला. ही श्रीमंती शब्दांत नाही व्यक्त करता येणार.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या वतीने त्यांना जेव्हा ‘मसाप जीवनगौरव पुरस्कारा’ने सन्मानित करण्यात आलं. त्या वेळी केलेल्या भाषणात त्या म्हणाल्या, ‘व्याकरण या विषयाला भाषा विज्ञानाची जोड दिल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने भाषेचं शास्त्रशुद्ध स्वरूप कळणार नाही. भाषाशास्त्रामुळे भाषेच्या पोटात शिरून तिचं खरं रूप उलगडता येतं.’ या त्यांच्या विचाराचं चिंतन होणं गरजेचं आहे.

कोणत्याही भाषेच्या विकासासाठी काही महत्त्वाच्या कसोट्या सांगितल्या आहेत- ती भाषा बोलणारी लोकसंख्या, तिचा भूभागावरील विस्तार, वाणिज्यातील तिचा वापर, त्या भाषिक परिसरातील उद्योगीकरणासाठीच्या सोयी सुविधा, ती भाषा बोलणाऱ्या लोकसमूहाची साक्षरता, आर्थिक संपन्नता, राजकीय आणि लष्करी वर्चस्व, त्या भाषकांचा बौद्धिक वकूब आणि मुख्य म्हणजे त्या भाषेची श्रीमंती, उदाहरणार्थ त्या भाषेतील ज्ञान व्यवहार, अनुवाद आणि सर्जनशील आविष्कार.

भाषा ही विश्व आणि आपण यातील मध्यस्थ आहे. समाजात जेवढे म्हणून स्तरभेद असतात, जेवढे

गट अस्तित्वात आलेले असतात ते सगळे भाषा व्यवहारात प्रतिबिंबित होत असतात. एक भाषक समाजातसुद्धा भाषा व्यवहाराचे स्वरूप एकरूप राहत नाही. भाषा ही सामाजिक संस्था आहे. व्यक्तिगणिक भाषा बदलत असते. भाषेचा अभ्यास करताना भाषाभेदांचा विचार करावा लागतो. आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक सत्ता असलेला प्रतिष्ठितांचा वर्ग नेहमी समाजावर वर्चस्व गाजवत असतो. अशा वर्गांची भाषा शुद्ध आणि अन्य वर्गांची भाषा अशुद्ध हा भाषेबद्दलचा गैरसमज आहे. केवळ प्रतिष्ठित वर्गांच्या भाषेचाच आजवर अभ्यास झाल्यामुळे ही गैरसमजूत बळावली आहे. बोर्लींचा अभ्यास केला तर या बोर्लींचीही स्वतःची अशी नियमव्यवस्था आहे, हे लक्षात येते. भाषेचा अभ्यास म्हणजे साहित्याचा अभ्यास नाही. साहित्य हे भाषेच्या अनेक रूपांपैकी एक आहे. साहित्यापलीकडे भाषेची जी वेगवेगळी क्षेत्रे असतात त्यांचा अभ्यास भाषाविज्ञानाच्या कक्षेत येतो. भाषाविज्ञान हे एक व्यापक अभ्यासक्षेत्र आहे. भाषेकडे पाहण्याचा विशुद्ध दृष्टिकोन स्वीकारणं, बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून भाषेकडे पाहणं, भाषेच्या विविध रूपांबद्दल कुतूहल बाळगून त्यांचा अभ्यास करणं, भाषेबद्दलचे खोटे अभिमान टाळून भाषेची अधिकाधिक रूपे उलगडण्याची इच्छा बाळगणं यासाठी भाषाविज्ञान महत्त्वाचं आहे.

भाषा ही आपल्या जीवनाला सर्वांगानं वेढलेली आहे. भाषेमुळे अनुभवाचं स्थलांतर होतं. भाषेमुळेच एका व्यक्तीला आलेला अनुभव दुसऱ्या व्यक्तीला सांगता येतो. भाषेमुळे अनुभवाचं कालांतर होते. भाषेमुळेच इतिहासात घडलेली एखादी घटना वर्तमानात दुसऱ्यांना सांगता येते. इतर भाषा शिकण्यासाठी आपल्याला आपलीच भाषा उपयुक्त ठरते. अनेक ज्ञानशाखांचा वेध आपल्याला आपल्या भाषेच्या आधारे घेता येतो. साहित्य आणि कला यांचा आस्वाद घेण्यासाठी भाषेचाच उपयोग होतो. तरीही भाषेविषयीची आपली अनास्था चिंताजनक आहे.

पहिली ते पाचवी इयत्तेसाठी हिंदी वा अन्य भाषा

शिकविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने तत्काळ रद्द केला पाहिजे कारण नव्या शैक्षणिक धोरणाशी तो विसंगत आहे. शैक्षणिक कारणांबरोबर तिसऱ्या भाषेच्या सक्तीच्या विरोधाची अन्य कारणेही आहेत. कोवळ्या वयात पहिलीला मराठीखेरीज दोन भाषा विद्यार्थ्यांसाठी परक्याच असतात, त्या शिकणे त्याला नक्कीच जड जातं, हे बालमानसशास्त्र सांगतं. शिक्षकांची मोठ्या संख्येने रिक्त असलेली पदं, अनेक शाळा एक किंवा दोन शिक्षकी असणं, हिंदी अनिवार्य करताना नवीन भरती तूर्त न करता कार्यरत शिक्षकाकडून ती शिकवण्याचा निर्णय, पहिली ते दहावीपर्यंत मराठी व इंग्रजी सक्तीची असताना आठवीच्या मुलांना दुसरीच मराठी नीट न वाचता येणं आणि इंग्रजीचं पण तसंच चित्र असणं, असा भाषा शिक्षणाचा दर्जा असताना, तेथे गुणवत्तावाढीसाठी प्रचंड प्रयत्न करण्याची गरज असताना त्याच्याकडे लक्ष न देता तिसरी भाषा अनिवार्य केली, तर विद्यार्थी तिन्ही भाषांत मागे पडण्याची भीती वाटते.

हिंदी सक्तीला आमचा विरोध सांस्कृतिक कारणास्तवपण आहे. हिंदीचं मराठीवरील सांस्कृतिक आक्रमण वाढत आहे. महाराष्ट्राची ओळख व अस्मिता मराठी भाषा व संस्कृती आहे. भविष्यात महाराष्ट्राची मराठी भाषक राज्य म्हणून असणारी ओळख पुसट होणं ही राज्याची सर्वांत मोठी हानी ठरेल... इतर कोणत्याही राज्यात पहिलीपासून तिसरी भाषा शिकवली जात नाही, मग महाराष्ट्रात ती आपण का लादता आहात? या सर्व तर्कशुद्ध मुद्द्यांचा विचार करून तिसरी भाषा शिकवण्याचा शासन निर्णय रद्द करावा. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्याचा आनंद पहिलीपासून हिंदी व अन्य भारतीय भाषांची सक्ती करून शासनाने हिरावून घेतला आहे, हे नमूद करतो, शतकपूर्ती केलेल्या शेखबाईंना मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो आणि थांबतो.

■ ■
प्रा. मिलिंद जोशी

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे दिला जाणारा
अत्यंत मानाचा असा यंदाचा
जीवन गौरव पुरस्कार, ज्येष्ठ साहित्यिक आणि
सामाजिक कार्यकर्ते लक्ष्मण गायकवाड
यांना देण्यात आला. त्या निमित्ताने त्यांच्या
कार्याचा परिचित करून देणारा लेख.

जीवन-गौरव पुरस्काराचे मानकरी 'उचल्या'कार लक्ष्मण गायकवाड

अरुण खोरे

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, या आद्य साहित्य संस्थेने लक्ष्मण गायकवाड यांना यंदाचा जीवनगौरव पुरस्कार प्रदान करणे, ही खरोखर ऐतिहासिक गोष्ट आहे.

मराठी साहित्य संमेलनांच्या इतिहासात आपल्या सर्वांना ठाऊक आहे की, महाराष्ट्रातील संस्थांचे आधारवड असलेले न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी महात्मा फुले यांना संमेलनासाठी निमंत्रित केले होते. त्या वेळी घालमोड्या दादा, म्हणून संमेलनाची संभावना करत ज्योतिरावांनी नकार दिला होता. 'आमचे प्रश्न, आमच्या वेदना या संमेलनाच्या व्यासपीठावर आणि तुमच्या साहित्यात कुठे दिसतात का? आणि आमचा संबंध काय मग...' या स्वरूपाची ही भूमिका होती. या साहित्य संस्थेच्या स्थापनेला शंभरहून अधिक वर्षे उलटली आहेत आणि... अलीकडच्या, विशेषतः गेल्या २०/३० वर्षांत नवे साहित्य प्रवाह आणि व्यापक सामाजिक भूमिका यांचा संयोग झालेला दिसतो.

काही वर्षांपूर्वी याच साहित्य परिषदेच्या सभागृहात लक्ष्मण गायकवाड यांची एक छोटी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । १२

मुलाखत मी घेतली होती.

काळ बदलत होता आणि त्याचे पडसाद साहित्य व्यवहारांमध्ये उमटत होते.

साहित्य परिषदेची आणखी एक पद्धत राहिली आहे आणि ती म्हणजे साहित्य अकादमी पुरस्कार ज्या लेखकाला मिळतो, त्याचा सत्कार केला जातो. १९८० नंतरच्या दशकात 'उपरा' आणि 'उचल्या' या दोन्ही आत्मकथनांच्या लेखकांना साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. त्यानंतर 'उपरा'कार लक्ष्मण माने आणि 'उचल्या'कार लक्ष्मण गायकवाड या दोघांची ओळख मराठी साहित्यात आणि महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात आता घट्ट झाली आहे .

लक्ष्मणची पहिली भेट मला आठवते. पुण्याचे नामवंत स्मृतिचिन्हकार श्यामराव पानगंटी हे दरवर्षी त्यांच्या वाढदिवसाला एका चांगल्या पुस्तकाला पुरस्कार द्यायचे. लक्ष्मणच्या या पुस्तकाला श्यामरावांनी १९८७ सालचा पुरस्कार जाहीर केला. त्यांचा हा कार्यक्रम गुरुवार पेठेतील पानगंटी चौकातील त्यांच्या निवासस्थानी होत असे. काही

पायऱ्या चढून वर जावे लागे. श्यामराव, साहित्य आणि लेखकां यांचा एक सुंदर असा ऋणानुबंध होता. त्यामुळे नानासाहेब गोरे, गं.बा. सरदार, बाबा आढाव, डॉ. अनुराधा पोतदार, अनिल अवचट हे सगळे मान्यवर त्या पायऱ्या चढून या घरगुती कार्यक्रमात सहभागी होत.

‘उचल्या’ या पुस्तकासाठी लक्ष्मणला पुरस्कार जाहीर केल्यावर त्या कार्यक्रमासाठी तो पुण्यात आला. बरोबर छबुताई होत्या, लक्ष्मणचे भाऊ आणि त्यांचे एक दोन नातलग होते. माझ्या आठवणीप्रमाणे प्रा. ग. प्र. प्रधान आणि डॉ. भालचंद्र फडके सर यांच्या उपस्थितीत श्यामरावांनी त्याला हा पुरस्कार दिला. त्या वेळी पहिल्यांदा लक्ष्मणला मी पाहिले. त्याचे सर्व नातलग संकोचून आणि गोंधळून एका जिऱ्याच्या कोपऱ्यात लपून बसल्यासारखे उभे होते.

पुरस्कार वितरण झाल्यावर श्यामरावांनी नेहमीप्रमाणे जेवणाची व्यवस्था केली होती. जेवणाच्या वेळी मीच या सगळ्यांना बोलावून तेथे आणले आणि मग आम्ही सगळे जेवायला बसलो.

लक्ष्मण फार प्रसन्न दिसत होता. त्याचे मोकळे उडणारे केस आणि चेहऱ्यावरचा आनंद त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वेगळेपण सांगत होता. त्यानंतर मी त्याची ‘सकाळ’साठी मुलाखत घेतली. या

मुलाखतीत त्याने फार महत्त्वाचे विधान केले होते. तो म्हणाला होता की, ‘आम्हा भटक्या विमुक्तांची जगण्याची व्यवस्था कोणी करत नसेल तर, जगण्यासाठी हाताला काम देत नसेल, तर आम्हाला आमच्या जमातीने चोरी करण्याचे जे काम दिले आहे, ती चोरी करण्याचा परवाना सरकारने आम्हाला द्यावा! म्हणजे आम्ही जगू शकू!’

हे खरे म्हणजे फार धक्कादायक होते कारण आपल्या पांढरपेशा, मध्यमवर्गीय आणि साहित्यप्रेमी जगामध्ये चोरीचे लायसेन्स द्या, असे म्हणणारा लेखक हा पचनी पडू शकत नाही! पण लक्ष्मण हे बोलत गेला...

यापूर्वी ‘उपरा’मुळे लक्ष्मण माने हे मराठी साहित्याला परिचित झाले होते. हे दोन्ही लक्ष्मण बोलण्यात खणखणीत आणि स्पष्टवक्ते असेच होते आणि आहेत. साहित्य परिषदेने या दोन्ही लेखकांचा अकादमी पुरस्कार मिळाल्यानंतर सत्कार केला होता. या दोन्ही कार्यक्रमांना मी आवर्जून उपस्थित होतो.

या दोन्ही आत्मकथनांचा संबंध दलित साहित्याच्या बदलत्या आयामाशी जोडला पाहिजे; कारण दलित साहित्य आणि चळवळ यांचे जे नाते आहे, तेच नाते माने आणि गायकवाड यांच्या पुस्तकांचे भटक्या विमुक्त चळवळीच्या नव्या

प्रवाहाशी जोडलेले आहे.

ग्रंथालीने 'उपरा' प्रकाशित केल्यानंतर भटक्यांची चर्चा सुरू झाली. गावकुसाबाहेर या वर्गाला उपेक्षेचे स्थान आहे. उपेक्षेचे स्थान आणि त्यातून बाहेर पडण्याची या वर्गाची जी तळमळ, तगमग, धडपड होती त्याचा पहिला पुकारा माने यांच्या 'उपरा'मधून झाला. गावकुसामध्ये अस्पृश्य असलेल्या जातींना एक स्थान होते; मात्र भटक्या विमुक्तांना हे स्थान मिळालेले नव्हते. त्यासाठी त्यांचा संघर्ष सुरू झाला होता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेप्रमाणे हा संघर्ष ज्ञानमार्गावरून ग्रंथरूपातून त्यांनी सुरू केला होता...

आरंभीच्या काळात लक्ष्मण माने यांच्या काही मुलाखती अनिल अवचट यांनी घेतल्या होत्या. त्या वेळी पांढरपेशा, मध्यमवर्गीय यांच्या संबंधित बोलताना लक्ष्मणने, ही साडेतीन टक्क्यांची संस्कृती आहे, अशी टीका केली होती. त्याचे पडसाद आजही अभिजन वर्गात आणि साहित्य वर्तुळात उमटत असतात.

लातूरमधल्या लक्ष्मण गायकवाडच्या उचल्या, भामटे वर्गाच्या व्यथा आणि वेदना त्याच्या पुस्तकातून समोर आल्या. या पुस्तकाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. त्याचे आम्हा सर्वांना फार कौतुक वाटले. मी श्यामरावांना सांगितले की, तुमचा पुरस्कार पहिला आणि बहुधा तुमची शिफारस बघूनच 'उचल्या'ला अकादमीचा पुरस्कार मिळालेला असणार...!

'उचल्या'ची पहिली आवृत्ती प्रकाशित होऊन आता जवळपास चार दशके होत आहेत. त्यानंतरचा लक्ष्मण खूप बदलला, समृद्ध झाला, परिपक्व झाला आणि राष्ट्रीय प्रवाहातील एक अग्रगण्य असा लेखक बनला.

'उचल्या'स अकादमी पुरस्कार मिळाल्यावर लातूरमधल्या त्याच्या आप्त मंडळींनी त्याला फार हैराण केले होते. त्याने जे लिहिले त्यासंबंधात त्याच्या समाजातील अनेक घटकांत प्रचंड नाराजी होती. हे

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । १४

सर्व त्याने लिहिले, म्हणूनच भटक्यांच्या चळवळीला पुढे बळ मिळाले.

ब्रिटिशांनी १८७२ मध्ये जो गुन्हेगारी कायदा केला, त्यामध्ये जन्मजात गुन्हेगारीचा शिक्रा असलेल्या ज्या जाती जमाती आहेत, त्यात लक्ष्मणची उचल्या भामटा ही जात येते, त्यात पारधी आहेत, कैकाडी आहेत. अशा या सगळ्या जाती-जमातींच्या सेटलमेंट कुंपणामध्ये या सर्वांना कोंडलेले होते.

भटक्या विमुक्त समाजाचे ज्येष्ठ नेते आणि मार्गदर्शक सोलापूरचे भीमराव जाधव गुरुजी यांची आत्मकथा तर काटेरी कुंपणाआड, अशीच होती. त्यांनी शिक्षणाचा दिवा या समाजात लावला आणि नंतर सेटलमेंट कॉलनीच्या तारा तोडण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना विनंती केली. नेहरू सोलापूरला आले आणि त्यांनी या भटक्या समाजाला मुक्त विमुक्त केले. हा एक चळवळीचा वारसा लक्ष्मणच्या पुढच्या वाटचालीत त्याच्याबरोबर राहिला आणि आजही आहे.

'उचल्या' लिहिल्यानंतर त्याने आपल्याला आलेल्या अनुभवांचे 'उचल्यानंतर...' हे एक वेगळे पुस्तक अलीकडेच लिहून प्रकाशित केले आहे. दलित साहित्य आणि भटक्यांचे साहित्य या दोन्हींना चळवळ जोडल्याशिवाय त्यांचे लेखक पुढे जात नाहीत; कारण ते केवळ अभिजन वर्गातल्या पांढरपेशांप्रमाणे लेखक नसतात, तर कार्यकर्ते असतात, नेते असतात.

लक्ष्मणवरही ही जबाबदारी आली होती. त्याने माने यांच्याबरोबर भटक्या विमुक्त संघटनेचे काम सुरू केले. त्यासाठीचे कार्यालय लातूरमध्ये सुरू केले. त्याच्या उद्घाटनासाठी बाबा आढाव आवर्जून गेले होते.

एक लेखक म्हणून आज भारतातल्या विभिन्न प्रादेशिक भाषांत त्याच्या पुस्तकांना स्वतंत्र स्थान मिळाले आहे. चळवळ, समाज आणि वंचित, उपेक्षित वर्गांच्या वेदना या सगळ्यांचे प्रतिबिंब त्याच्या कथांमधून, कादंबरीमधून आणि विविध स्वरूपाच्या लेखनातून पाहायला मिळते.

‘उचल्या’मध्ये लक्ष्मणने लिहिले होते : आमच्या घरच्याला आणि जातीच्याला बाहेरगावी जायचं झालं तर पोलीस पाटलाचा दाखला घेऊन जावं लागायचं. आम्हाला बिना दाखल्याचं कुठेही फिरता येत नाही. जर जनावराला कुठे विकायचं झालं तर दुसऱ्या गावाला न्यायचं झालं तर, त्याला जसा दाखला लागतो अन् बिगर दाखल्याचं जनावर घेत नाहीत, तसं त्या जनावरासारखी आमच्या उचल्याच्या लोकांची गत होती...

या मुक्कामावरून निघालेल्या या लेखकाला साहित्य परिषदेने जीवनगौरव पुरस्कार देऊन सन्मानित केले, ही ऐतिहासिक गोष्ट आहे, असे मी जे म्हणालो ते व्यापक अर्थाने खरे आहे आणि सार्थही!

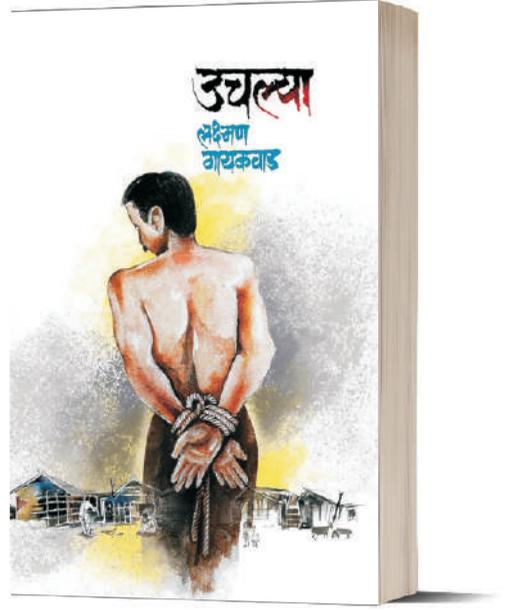
जवळपास १७ ते १८ भाषांतून ‘उचल्या’चा अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे. फ्रेंच भाषकांनी उचल्याच्या अनुवादाचे भरभरून स्वागत केले होते.

‘वडार वेदना’, ‘वकिल्या पारधी’, ‘दुभंग’, ‘उठाव’, ‘गावकुसाबाहेरील माणसे’, ही लक्ष्मण गायकवाड यांची पुस्तके चळवळीशी जोडलेली आणि विमुक्त वर्गातल्या ठसठसणाऱ्या वेदना सांगणारी आहेत. यातल्या अनेक समाजांचे अस्तित्व हे आजही आपल्या लक्षात येत नाही. मात्र लक्ष्मण या सगळ्यांशी पहिल्यापासून संवाद करून त्यांचे गाऱ्हाणे आपल्या लेखनातून मांडत आला आहे.

मराठी साहित्यात दलित प्रवाहातील लेखकांनी, ‘हे स्वातंत्र्य कोणासाठी’, असा प्रश्न नेहमीच उपस्थित केला आहे. लक्ष्मण गायकवाडचे या संदर्भातील एक पुस्तकच आहे. त्याच्या लेखांचा समावेश असलेले, ‘हे स्वातंत्र्य कोणासाठी?’, या शीर्षकाचे ते पुस्तक आहे.

याबरोबरच ‘समाज, साहित्य आणि स्वातंत्र्य’, हाही त्याचा वैचारिक लेखसंग्रह आहे.

‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन आणि कार्य’, ‘बुद्धाची विपश्यना’, ‘चिनी मातीतील दिवस’, ही त्याची पुस्तके अभ्यासपूर्ण आणि अनुभवसिद्ध अशी आहेत.

भारतातील महान लेखिका महाश्वेता देवी यांना हे भटक्या विमुक्त समाजाचे जग पाहायचे होते. आदिवासींचे प्रश्न समजून घ्यायचे होते. त्या काळात लक्ष्मणने त्यांना भरभरून सहकार्य केले. महाश्वेतादेवी लक्ष्मणला आपला मुलगा मानत. त्याच्याबरोबर तो म्हणेल त्या भटक्या वस्तीवर त्या अभ्यासासाठी जात, तेथील महिलांशी, मुर्लींशी संवाद करित. विशेष म्हणजे पारधी समाजाच्या अनेक वाड्यापाड्यांवर लक्ष्मणने त्यांना नेले होते. एक वेगळी ओळख, आपल्याच देशाची, महाश्वेतादेवींना या दौऱ्यात झाली होती.

एक संघटक आणि एक नेता म्हणून पारध्यांचे प्रश्न आणि दुःख लक्ष्मणने तळमळीने मांडले. मुंबईत मालाडजवळ चोरीमारी प्रकरणी पारधी समाजाच्या काही लोकांना पोलिसांनी पकडले आणि त्यानंतर त्यांनी जो छळ केला त्याची वृत्तान्तवजा कहाणी लक्ष्मणने लिहून वृत्तपत्राकडे पाठवली होती. अजूनही ब्रिटिशांच्या गुन्हेगारी कायद्याच्या बाहेर पोलीस जात नाहीत. याबाबत दोन्ही लक्ष्मण आजही चिंता व्यक्त करून प्रश्न उपस्थित करत असतात.

भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नांसाठी संघटनात्मक पातळीवर लातूर ते मुंबई अशी शोधयात्रा काढण्यात आली होती. या शोधयात्रेला मोठा प्रतिसाद मिळाला. भटक्या विमुक्त समाजाचे प्रश्न या निमित्ताने माने, गायकवाड, बाळकृष्ण रेणके या सर्वांनीच मांडले.

भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघटना आणि पुनर्वसनासाठी त्याने स्वतंत्र आघाडी करून कामही सुरू केले. मराठवाड्यातील अशा विमुक्त समाजाच्या गरजू लोकांना गायरान जमीन मिळेल आणि त्यातून ते आपले पुनर्वसन करतील ही भूमिका त्याने घेतली. त्याचा हजारो कुटुंबांना फायदा झाला. जिथे जिथे पोलीस लॉकअपमध्ये गुन्हेगारी जमात म्हणून पारधी किंवा तत्सम जमातींच्या पकडलेल्या लोकांचा छळ झाला, तिथे लक्ष्मण लढाऊपणे उभा राहिला आणि त्याने आवाज उठवला. अशी अनेक प्रकरणे त्या वेळी वृत्तपत्रांत येत होती, गाजत होती. मालाड, बारामती येथील काही प्रकरणे ही त्यातलीच होती.

ज्यांनी आपले साहित्य समृद्ध केले आणि त्यामुळे आपले जीवनही समृद्ध झाले, अशा लेखकांना आपण नेहमीच कृतज्ञतेचा नमस्कार करतो. दलित साहित्य प्रवाहातील सगळ्या लेखक, कवींबाबत माझी हीच भावना आहे.

तथापि अनेकदा आपण अशा लेखकांवरच अन्यायदेखील करत असतो. सरकारी यंत्रणा त्यात सामील असते.

‘उचल्या’ प्रकाशित झाल्यानंतर काही काळातच लक्ष्मणला आस मंडळींच्या रोषामुळे लातूर सोडावे लागले. तो स्थायिक कुठे होणार, अशी चिंता अनेकांना होती. श्री.म. माटे यांच्या एका कथेतल्या नायकाप्रमाणे लक्ष्मणची स्थिती झाली होती. लक्ष्मण आता कोठे जाणार, असा आमचा प्रश्न होता.

स्वतःच्या प्रश्नांचे बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन तो मुंबईला आला. लातूरचे मंत्री असलेले विलासराव देशमुख यांनी लक्ष्मणला गोरेगावच्या चित्रनगरीमध्ये अनुकंपा तत्त्वावर एक जागा दिली. त्यातून त्याचा उदरनिर्वाह सुरू झाला.

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । १६

त्यानंतर काही वर्षांनी सरकारी यंत्रणेने त्याच्यामागे कटकट सुरू केली. त्याला दिलेल्या गाळ्याची भाड्याची रक्कम अनेक पटीने वाढवली.

त्याने त्या जागेत सुरू केलेल्या उपाहारगृहावर प्रशासकीय यंत्रणेने कुऱ्हाड उगारली आणि मग लाखो रुपयांचे सामान त्याला गमवावे लागले. मराठीतील एका अक्कल दर्जाच्या लेखकाला चित्रनगरीतून हद्दपार करण्यात आले...

आज त्याचा मुलगा, त्याच्या मुली, जावई आणि पत्नी छबुताई यांच्या आधारामुळे आणि त्याच्या स्वतःच्या कार्यकौशल्याने जीवनाचा पुढचा प्रवास सुरू आहे.

नवे लेखन करतो आहे आणि आजही भारतातील विविध साहित्य संस्थांच्या कार्यक्रमात तो सहभागी होत असतो.

दक्षिण भारतातील काही चित्रपट निर्माते ‘उचल्या’, या त्याच्या आत्मकथनावर चित्रपट काढण्याच्या प्रयत्नात आहेत.

दलित साहित्यातील आत्मकथने वाचताना आणि त्यांचा अभ्यास करताना मला हे तीव्रतेने जाणवले की, यातील प्रत्येक कथा ही पडद्यावर साकार होऊ शकते, इतका जिवंतपणा आणि सच्चेपणा त्यात आहे.

लक्ष्मण गायकवाड याची कहाणी आता रूपेरी पडद्यावर आपल्याला लवकरच पाहायला मिळेल अशी अपेक्षा करतो. जीवनगौरव पुरस्काराबद्दल त्याचे आणि छबुताईचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

■ ■

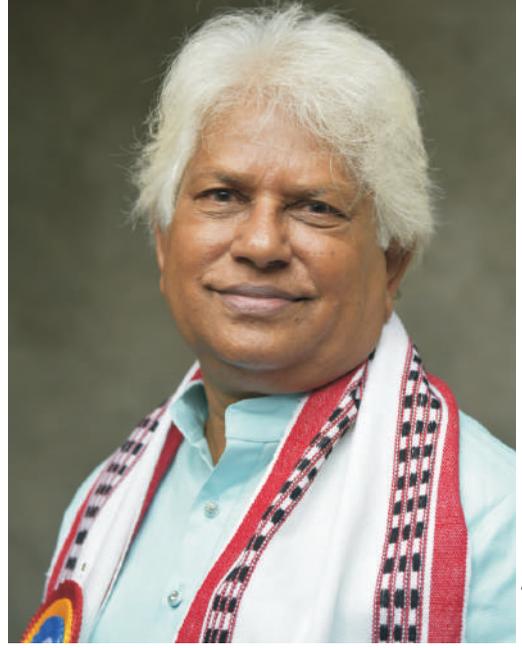
अरुण खोरे

arunbk1954@gmail.com

अस्वरथ वर्तमानाचं ऋण

लक्ष्मण गायकवाड

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा, २०२४ या वर्षीचा अत्यंत मानाचा असा 'जीवन-गौरव' पुरस्कार ज्येष्ठ लेखक आणि सामाजिक कार्यकर्ते श्री. लक्ष्मण गायकवाड यांना प्रदान केला गेला. पुरस्कार वितरण कार्यक्रमात श्री. लक्ष्मण गायकवाड यांनी केलेल्या अत्यंत मनमोकळ्या भाषणाचा संक्षिप्त अंश!

© जयदीप कऱ्हे

सगळ्या पुरस्कार विजेत्यांचं मनःपूर्वक अभिनंदन! गेल्या वर्षभरात प्रकाशित झालेलं साहित्य वाचून त्यातल्या मोजक्या काही उल्लेखनीय साहित्याची निवड करण्यासाठी ज्या परीक्षकांनी कष्ट घेतले असतील त्यांना धन्यवाद! हा सगळा प्रयास वर्षानुवर्ष चालू ठेवण्यासाठी मसापच्या कार्यकारिणीचं अभिनंदन! आता व्यक्तिशः माझ्या आत्मकथनाला पुरस्कार मिळाला याबद्दल धन्यवाद, मनःपूर्वक धन्यवाद! दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनंसुद्धा कथा - कविता - ललित आणि आत्मकथन या चारही साहित्य प्रकारांमधलं उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून 'ऐवज'ची निवड केली हेही मला विशेषच वाटलं. ते अशासाठी की डावललं जाण्याची मला सवय आहे - विशेषतः पुरस्कारांचा विचार होत असताना. असो. विषयांतर आणि पाल्हाळ दोन्हीही टाळण्यासाठी माझे लिहून

काढलेले विचार वाचून दाखवतो.

दोनच दिवसांपूर्वी 'दमसाप'चा तो समारंभ कोल्हापूरमध्ये झाला असताना माझ्यासोबत तीन-चार महिलांना कवयित्री, कलाकार, सामाजिक कार्यकर्ती इत्यादी पुरस्कार दिले होते. त्या सगळ्या जणी इतकं प्रभावी बोलल्या, समकालीन धगधगत्या सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेत प्रत्येकीने इतके चांगले मुद्दे मांडले, की मला जेव्हा बोलायची वेळ आली तेव्हा 'मी' काही बोलूच नये, असं वाटलं. त्यांच्या बोलण्यातून व्यक्त होणारी वेदना सच्ची होती. २१ व्या शतकाचा एक चतुर्थांश भाग संपूनसुद्धा आजही आपण शाहू-फुले-आंबेडकर यांचा वारसा खऱ्या अर्थाने चालवू शकत नसू तर वर्षानुवर्ष तेच तेच बोलण्यात काय अर्थ आहे, अशी एक उद्विग्नता मनात भरून आली. अर्थात **silence is eloquence** हेही तितकंच खरं असतं.

वैष्णवीची आत्महत्या, पहेलगाममधल्या २६ जणांची हत्या, जातीयवाद आणि धार्मिक द्वेषातून उद्भवणारी रोजची हिंसा... असे आपल्या उंबरठ्याच्या आतले प्रश्न असोत, किंवा जागतिक पातळीवरची गाझामधली अमानुष हिंसा असो किंवा युक्रेनमधलं युद्ध असो... सर्वदूर पसरलेली हिंसा हा आपल्या जगण्याचा अविभाज्य भाग झालेला आहे. एकमेकांशी बोलण्याचा सूरही इतका टिपेचा झालेला आहे, की दुसऱ्याचं म्हणणं कानातही शिरत नाही... त्याचं आकलन होणं, ते समजून घेणं हे तर फारच पुढचं! डावा-उजवा, प्रतिगामी-पुरोगामी, राष्ट्रप्रेमी-राष्ट्रद्रोही अशी द्वंद्वं उभी करून त्यात माणसांना साचेबद्ध करून, आपापल्या कोषांत वावरणाऱ्या समूहांचे जथे एकमेकांना सतत भिडत राहतात आणि ती हिंसाही आपल्याला सतत

अस्वस्थ करत राहते. काळाच्या कुठल्याही टप्प्यावरचा वर्तमान हा अस्वस्थ करणाराच असतो, असं इतिहास दाखवतो, आणि तसा तो असायलाही हवा. तो तसा नसेल तर मानवी समाज एका निश्चल श्वासावर तगून राहील.

अल्डॉस हक्सले नावाच्या ब्रिटिश साहित्यिकाने १९३२ साली 'ब्रेव्ह न्यू वर्ल्ड' नावाची एक काल्पनिक युटोपियन कादंबरी लिहिली होती. जनतेमध्ये असंतोष नाही, सगळे जण फक्त आनंदीच असतात, जगण्यात एक स्वास्थ्य असतं. अशा त्या समाजाबाहेर वाढलेला एक जॉन नावाचा माणूस तिथे येतो. त्याच्या अवतीभवती आनंदात वावरणाऱ्या माणसांना दुःखं करण्याची मुभाही नाही एवढा अंकुश त्यांच्यावर आहे, हे तो बघतो; त्या सगळ्यांभोवती एक अदृश्य फास असतो ज्याची

त्यांना जाणीवही नसते... ही परिस्थिती बदलत त्यांना मुक्त करण्याचा प्रयत्न करायला तो सुरुवात करतो. अर्थातच या त्याच्या एकाकी लढ्यात तो बाजूला फेकला जातो; शेवटी वैफल्यग्रस्त होऊन आत्महत्या करतो. त्याच हक्सलेने १९६२ साली 'आयलंड' नावाची कादंबरी लिहिली ज्यामध्ये 'ब्रेव्ह न्यू वर्ल्ड'ला विसंगत असं काल्पनिक जग त्याने चित्रित केलं. त्यामध्ये माणसं एकमेकांच्या साथीने आनंद निर्माण करतात, आनंद ही एक आंतरिक ऊर्मी असते, दुसऱ्या कोणी लादलेली नसते. तीस वर्षांमध्ये एक लेखक दोन टोकाच्या कादंबऱ्या लिहितो - पहिल्यामध्ये तो धोक्याचा इशारा देतो, तर दुसऱ्यामध्ये एका शांती असलेल्या समाजाचं चित्रण करतो.

जवळजवळ शंभर वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या त्याच्या पहिल्या कादंबरीचा शेवट मला कधीच आवडला नाही. लढणं थांबवत हार मानणं मला मान्य नाही. सगळीकडे आबादी-आबाद आहे, ऑल इज वेल असं सतत कानावर पडत असेल, तर प्रत्येकामधला जॉन जागा व्हायला पाहिजे. उन्मादाच्या धुंदीमध्ये पहुडणारा उत्सवी समाज आपल्याला नकोच आहे. सभोवतालचा असंतोष हा गरजेचा असतो कारण त्यातूनच परिवर्तनाची ठिणगी पडते. त्यातूनच संघर्ष उभा राहतो. कोणत्याही अन्यायाला विरोध हा प्रत्येकाने केलाच पाहिजे, असं मी ठाम मानतो. म्हणूनच माझं आत्मकथनही मी विरोध करण्यावर विश्वास असणाऱ्या सर्वांना अर्पण केलं आहे.

समकालीन अस्वस्थता साहित्यामधून अभिव्यक्त होणं हीसुद्धा प्रत्येक काळाची गरज असते. 'अंकल टॉम्स केबिन'सारखी गुलामगिरीच्या अमानुष प्रथेविरुद्ध लिहिलेली कादंबरी असो,

सिनक्लेअरनी लिहिलेली 'द जंगल' असो, जॉर्ज ऑर्वेलची '१९८४' असो, किंवा मराठीतल्या अनेक दिग्गज साहित्यकृती असोत, समाज बदलण्यामध्ये घडवण्यामध्ये साहित्याचा आणि साहित्यिकांचा मोठा सहभाग असला पाहिजे, असाही माझा ठाम विश्वास आहे. त्यामुळे 'असंतोषानी असंतोषी होऊ नकोस' असं सतत स्वतःला समजावत, मी रोजची लढाई लढायला सज्ज होतो. ती लढाई विचारांची असते, विचारांशी असते, आणि असं सज्ज झाल्यावर आजूबाजूला माझ्यासारखे अनेक लोक दिसत राहतात. एकेकटी लढाई लढत राहणारे जॉन एकत्र आले तर मूल्यांची हत्या होऊ देणार नाहीत, एकमेकांच्या साथीने विवेकवादी विचार पुढे पुढे नेत राहतील आणि 'आयलंड' कादंबरीमधील आंतरिक स्वास्थ्याकडे आपला प्रवास अथक राहिल, असा माझा विश्वास आहे. माझ्या पुस्तकाचा शेवट मी ग्रामस्कीच्या एका वाक्यानं केला आहे, 'I am a pessimist because of intelligence but an optimist because of will' याचाच पुनरुच्चार करून, 'असंतोषाचे ऋण मानून बदल घडवण्यास सज्ज होऊ या' असे आवाहन करत मी थांबतो.

■ ■

लक्ष्मण गायकवाड

‘समीक्षा क्षेत्रातील ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व’,
असा ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. सुधीर रसाळ यांचा
उल्लेख करावा लागेल.

समीक्षा व्यवहाराकडे एक व्रत या निष्ठेने पाहून
त्याविषयी मनन, चिंतन आणि लेखन करणारे
डॉ. सुधीर रसाळ यांना डिसेंबर २०२४ मध्ये
‘विंदांचे गद्यरूप’ या समीक्षा ग्रंथासाठी साहित्य
अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. त्या निमित्ताने
डॉ. सुधीर रसाळ यांच्या एकूणच साहित्यिक
कार्यकर्तृत्वाचा घेतलेला धांडोळा..!

तपस्वी आलोचक : सुधीर रसाळ

प्रा. डॉ. केशव सखाराम देशमुख

ज्ञानात्म शिस्त आणि शिस्तबद्ध पद्धतीनं समग्र
साहित्यमीमांसा हा साधनेचा, तपवृत्तीचा भाग. अवघं
जीवन अशा प्रकारच्या ज्ञानात्मक कार्यास वाहून घेणं,
हे मुळात कठीण काम. समीक्षाव्यवहार हे मूलतः
ज्ञानात्मक असं कार्य. सर्जकतेला धरूनही समीक्षा
केली जातेच; पण त्यापेक्षा एक ‘डिसिप्लीन’ म्हणूनच
समीक्षेचा खरा पोत समजून घेतला जातो, हे सत्य
आहे. सिद्धान्तप्रवण मूळ समीक्षेची मळवाट मराठीत
रूढ करण्याची संस्कृती ही जगाच्या तुलनेत मराठीत
अगदीच कमी; असं जरी म्हटल्यास ते असत्य ठरणार
नाही. तरी वर अगदी आरंभीच म्हटल्याप्रमाणं
‘डिसिप्लीन’ पातळीवर आणि ज्ञानव्यवहाराचा साक्षेप
म्हणून मराठीतील समीक्षाव्यवहार बौद्धिक-
ज्ञानपरंपरेत दुर्लक्षिता यावा, असा मुळीच नाही. ही
परंपरा तपशीलवार सांगतादेखील येणारी आहे.
तथापि, अधिक तपशिलांत विस्तारभयास्तव इथे
जायला नको. मर्हेकर, प्रभाकर पाध्ये, ग. त्र्यं.
देशपांडे, सुधीर रसाळ, रा. भा. पाटणकर, विजया
राजाध्यक्ष, कुसुमावती देशपांडे, गंगाधर पाटील, म.
सु. पाटील, गो. तु. पाटील, चंद्रकांत पाटील, रा. ग.
महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । २०

जाधव, रवींद्र किंबहुने, द. भि. कुलकर्णी, स. शि.
भावे, सदानंद मोरे, तु. शं. कुलकर्णी, अक्षयकुमार
काळे, म. द. हातकणंगलेकर, हरिश्चंद्र थोरात अशी
एक मोठी परंपरा मराठी समीक्षा व्यवहार समृद्ध
करणारी. ही नामसूची अजून सहज वाढविता येणारी
आहे. नवी परंपरा म्हणून नीतीन रिंढे, रणधीर शिंदे,
शैलेंद्र लेंडे, महेंद्र भवर, माधव पुटवाड तसेच आजचा
समीक्षेचा भवताल विचारात घेताना रवींद्र इंगळे
चावरेकर, दत्ता घोळप ही नावं तत्काळ आठवतात;
पण ही यादी अजून तरी फार वाढवत नेता येत नाही.
असो.मुळात,
१. चिंतनासाठी लागणारी बैठक; तिचा अभाव; हा
पुष्कळ ठळक.
२. सैद्धांतिक विश्लेषकतेचा पुरेसा अभाव; हे पण
कारण.
३. परिचयवजा ग्रंथ/साहित्य ओळख हा वाढता कल;
वाढताच.
४. आलोचनात्मक साहित्यपत्रिकांचे दुर्भिक्ष;
दिवसेंदिवस वाढते.
५. खूप वेळ देऊन वाचन-मननाचा अभाव;

सतत ठेवल्याचा अनुभव आहे. अगदीच सांगावयाचं झालं तर, कवितेचा अवघा पायाभूत पैस समजून घेताना 'कविता म्हणजे काय?' 'काव्यनिर्मित-प्रक्रिया', 'कवितेचे काही रूपविशेष', 'प्रतिमांच्या स्वरूपाचा यथासांग समग्र विचार'; आणि महत्वाचे म्हणजे 'चिंतनगर्भ कविता', 'कथाकविता', 'नाट्यकविता' ही 'कविता आणि प्रतिमा' ग्रंथातील सारीच्या सारी प्रकरणं काव्यसमीक्षेचे मानदंड म्हणूनच आजही मराठी संशोधन-अध्यापनास साक्षेपाची दृष्टी देतात.

डॉ. सुधीर रसाळ यांनी आपल्या एकूण समीक्षा विचारांत 'कविता' या साहित्य प्रकारास अधिक महत्त्व दिले, असे त्यांची एकूण समीक्षा वाचताना लक्षात येते. तथापि, एकूण भाषा, संस्कृती, साहित्य, साहित्यिक या चारही विषयक्षेत्रांत डॉ. रसाळानी दिलेले मौलिक, ग्रंथबद्ध स्वरूपाचे योगदान अनन्यसाधारण स्वरूपाचेच आहे. आजघडीला काव्यास केंद्रवर्ती ठेवत त्यासंबंधाची मीमांसा पुष्कळशी पुढे गेलेली वाचावयास मिळते; परंतु - १९८० च्या पूर्व आणि उत्तर कालखंडात मराठीत काव्यास मध्यवर्ती ठेवत कवितेच्या अनुरोधाने अगदी मूलभूत मीमांसा फारशी आढळून येत नाही. या दृष्टीने, काव्यविश्लेषण दृष्टी सविस्तर स्वरूपात वाचायला मिळते, त्यात डॉ. रसाळानांच्या समीक्षेचे स्थान आणि मूल्य खूप वरच्या श्रेणीतले आहे हे खात्रीने सांगता येईल. विश्वासाने सांगता येते. म्हणजे सरासरी ४० वर्षांपूर्वी कविता आणि एकूण त्यातील प्रतिमांचे सविस्तर विश्लेषण मांडताना डॉ. रसाळानी केलेल्या या लक्षणीय मुद्द्यांचा विचार अगदी आजही पुनः आपणास 'नव्याने विचार' करावयास लावणारा ठरावा. पाहा : (आज हे चित्र बदललेले दिसत असले तरी यातील सूत्रबद्ध मननीय आहेच.)

१. मराठी समीक्षेत मात्र काव्याची चर्चा फारशी नाही.
२. काव्याच्या स्वरूपाचा शोध घेणे म्हणूनच मूलगामी मानले जाते.
३. काव्य हे सर्व ललित वाङ्मयाला व्यापून राहणारे महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । २२

तत्त्व आहे.

४. भाषेशी संलग्न असलेल्या अर्थाचीच केवळ रचना म्हणजे काव्य.

५. वाङ्मय याचा अर्थच मुळी भाषारूप असलेली वस्तू असा आहे.

६. वाङ्मयाच्या चर्चेत काव्याला जे महत्वाचे स्थान मिळते त्याचे कारण काव्य हा मूलभूत भाषाव्यवहार आहे.

७. एकूण वाङ्मय प्रकारात काव्याला मूलभूत स्थान दिले जाते.

८. काव्याचे विविध प्रकार यांचे स्वरूप स्पष्ट करणारे लेखन जवळपास नाहीच.

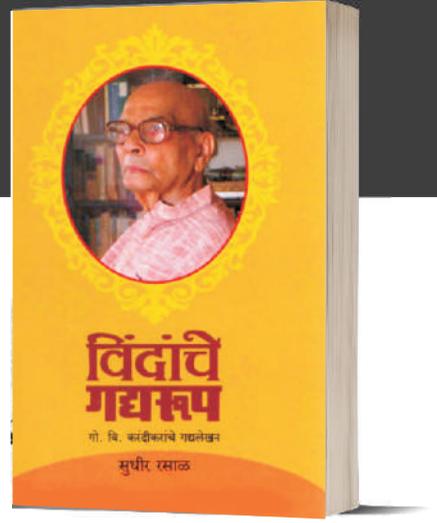
९. मराठीमध्ये वाङ्मयप्रकारांचे स्वरूप स्पष्ट करणारी समीक्षा अत्यल्प आहे.

(वरील नऊ ठळक मुद्दे 'कविता आणि प्रतिमा' या पायाभूत अशा ग्रंथाच्या रसाळकृत प्रस्तावनेतून)

अर्थात ऐंशीच्या मागचा-पुढचा कालपट लक्षात घेऊन डॉ. रसाळानी उपस्थित केलेले मुद्दे मला आजही पुरेसे विचारार्ह व चिंतनगर्भ वाटतात. अपवाद इतर मराठीचे ५-१० ग्रंथ सोडले तर मराठी काव्यसमीक्षेवर अतिशय संदर्भसंपन्न द्रष्टे शोधकार्य किती होते? काव्यपरीक्षणे, काव्य परिचय, कवींची ओळख, प्रवाहांची ओळख असा विशिष्ट पट घेऊन काव्यसमीक्षा होते. आणि ही (समीक्षा?) मग 'कविता आणि प्रतिमा' या ग्रंथातील विश्लेषणाची बरोबर किंवा त्यास समोर घेऊन जाणारी होत नाही, हे सत्य आहे. किंवा एखादा कवी आणि त्यांची कविता समोर ठेवून 'ना. घ. देशपांडे यांची कविता' हे डॉ. रसाळाने छोटेसे पुस्तक; परंतु 'कवी-कविता-गीत' समजून घ्यावयास किती विविध पैलू त्यात असू शकतात; याचा एक अप्रतिम नमुना/दाखला म्हणून 'ना. घ. देशपांडे यांची कविता' या त्यांच्या पुस्तकाकडे पाहता येऊ शकणारे आहे. डॉ. रसाळानांचा हा अवघा ज्ञानव्यवहार विलक्षण आणि बौद्धिक सौख्य प्राप्त करून देणारा असाच आहे! आणि अजून एक महत्वाची अशी गोष्ट ती ही की, 'मराठीमध्ये

वाङ्मयाच्या सैद्धांतिक समीक्षेचा अभाव आहे. वाङ्मयविषयक सर्व जटिल प्रश्नांची समर्पक उत्तरे देणाऱ्या आणि वाङ्मयकृतीच्या अस्तित्वाचा आणि तिच्या सर्व घटकांच्या परस्परसंबंधाचा उचित अर्थ सांगून तिच्या मूल्यमापनासंबंधीचे योग्य निकष देणाऱ्या भूमिकेचा नव्याने शोध घ्यावा, ही प्रेरणा मराठी समीक्षेत दिसून येत नाही.' ('विंदांचे गद्यरूप' या समीक्षाग्रंथाच्या मलपृष्ठावरचा आरंभीचा परिच्छेद, मार्च २०२२, राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे.) हा सगळा भाग आजही समीक्षेकडे पाहण्याची नवी दृष्टी देऊ पाहणारा आणि समीक्षायवहार हा किती तपस्या, निष्ठेने कटिबद्ध असणारा ज्ञानव्यवहार आहे, यासंबंधी भाष्य करणारा हा भाग आहे. दीर्घकाळ मनन-चिंतनातून उजळत जाणारा भाग समीक्षेचा असतो. ही आमची जाणीव डॉ. रसाळांच्या समीक्षेपुढे दृढ झाली. विषण्ण करणारी बाब अशी की, नवे नवे चिंतक समीक्षेचा हा पथ आज तरी चालतात का? नीतीन रिंढे, रणधीर शिंदे, माधव पुटवाड; किंवा देवानंद सोनटक्के अशी मोजून चार, सहाच नावे आजही हाताशी लागतात. ज्यांनी मराठी समीक्षेची धुरा ताकदीने आपल्या शिरांवर घेत या क्षेत्रांत मूलभूत कार्य करण्याचे व्रत स्वीकारले. बाकी चित्र पुरेसे निराशेचेच आहे. हे नाइलाजाने नमूद करावे लागते. अशा क्षणी डॉ. रसाळांचे समीक्षाकार्य दीपस्तंभाची जागा घेते. मानदंड म्हणूनही त्यांच्या साधनेचा उल्लेख अपरिहार्यच ठरतो. मराठी समीक्षेचा मानबिंदू म्हणूनही डॉ. रसाळांच्या या ज्ञानव्यवहाराची ओळख अनाटायी ठरत नाही.

सुचली म्हणून आठवण सांगतो. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठात जवळजवळ दीड दशक मला प्राध्यापक म्हणून सेवाकार्य करताना मराठी गीतलेखनसारखी एक अनोखी अभ्यासपत्रिका शिकवताना डॉ. सुधीर रसाळांची 'गीत' प्रकाराविषयीची विलक्षण महत्त्वाची मांडणी, ती अभ्यासपत्रिका मला स्वतः समजून घेत आणि अध्यापीत करताना आनंदच देत राहिली, ही एक

कृतार्थ नोंद/ आठवण यानिमित्त होते आहे. तसं गाणं अनेकांनी सतत समजावून दिलं, समजून घेतलं, गीतकार, कवी, कलावंत, समीक्षक या संबंधानं सतत नवं, महत्त्वाचं बोलतात, सांगतात; परंतु गायलं जातं ते प्रत्येकच गीत असतं का? किंवा स्वर, भाव, सूर, ताल, संवाद अशा मार्गांनी गाणं कसं समजून घ्यावं? किंवा 'गीत आणि कविता' यांतील साम्य-भेद कशा प्रकारे समजून घ्यायला हवा? किंवा रंजनप्रकार म्हणून गाण्याचे समग्र स्वरूप कसे समजून घेता येते? किंवा गीत-या लेखनप्रकाराची एकूण रचनावैशिष्ट्ये कोणती? अशा विविध पण अतिशय महत्त्वाच्या गीतांतर्गत विषयांची नेमकी उकल सुधीर रसाळांप्रमाणे मराठीत मला तरी अपवादानेच अभ्यासावयास मिळाली. ४० वर्षांपूर्वी ही त्यांनी केलेली मांडणी आजही सर्वथा नवी, अभ्यासू, पायाभूत ठळक आणि सतत नवंनवं ज्ञान म्हणून खूपच महत्त्वाची. (पाहा : 'कविता आणि प्रतिमा' पृष्ठे ४४४-४५६; मौज, जून १९८२). "डॉ. रसाळ यांचे समीक्षालेखन हा एक सुखावह चमत्कारच म्हटला पाहिजे." असे रसाळ-समीक्षा संदर्भात प्रा. विश्वास वसेकर यांनी व्यक्त केलेले मत खरोखरच पटते. निवृत्त झाल्यावर डॉ. रसाळांनी झपाटून आणि प्रचंड समीक्षालेखन केले.

लेखन, वाचन, संशोधन त्यांनी आजपर्यंत व्रत, बांधिलकी, तपस्या म्हणून अखंड सुरू ठेवलेले आहे. हे सारे सुखावह चमत्कारासारखे आहे. हे खरेच आहे. वय झाले की, तक्रारी, थकवा, विश्रांती असे एक नव्हे विविध कारणं निसर्गतः उपस्थित करण्याची एक वहिवाट असते. डॉ. रसाळ यांस अपवाद म्हटले पाहिजे. त्यांची समीक्षाकेंद्री ज्ञानोपासना खरोखरच स्तिमित करणारी आहे. निवृत्तीनंतरच त्यांचे अतिशय महत्त्वाचे पण किती तरी पायाभूत ग्रंथ मराठी समीक्षासंस्कृतीमध्ये दाखल झालेले असून त्यांचा उल्लेख या लेखाच्या आरंभी केला आहे. ‘काव्यशास्त्राची मीमांसा’ हा प्रधान धागा त्यांच्या या समीक्षेच्या अभ्यासात सतत जाणवतो. मला आठवते की, लातूरला संपन्न झालेल्या ‘मराठवाडा मराठी साहित्य संमेलना’च्या अध्यक्षपदी तेव्हा डॉ. सुधीर रसाळांची निवड झालेली होती. तिथे त्यांनी लिहिलेले ‘वाङ्मयीन संस्कृती’ संबंधी अध्यक्षीय भाषण एकूण अभ्यासकांसाठी खरोखर एक पर्वणीच ठरलेले होते. पुढेपुढे काव्यशास्त्र शिकवताना, ‘समीक्षा’ ही एक अभ्यासपत्रिका विद्यापीठांमधून शिकवताना डॉ. रसाळांच्या या भाषणाने समीक्षा शिकविण्याची जणू एक दृष्टीच आम्हाला दिलेली होती. त्यांची सगळी ग्रंथसंपदा आम्हांसाठी ‘चिंतनपर्व’ म्हणून कायम मदतीला धावून आली आहे. खरं तर विविध संदर्भांनीच समीक्षेचा पाया पक्का होत जाणारा असतो. नवी तत्त्वे, नवी सूत्रे, नवे रूप, नवे सिद्धान्त पुनः पुन्हा समजून घ्यावे लागतात. मग त्यातून आपले आकलन उजळत जाते आणि खरे तर पुनः पुन्हा नवा बौद्धिक आनंद त्यातून आपल्या हाती लागतो. आज मराठीत ‘गुणवत्ता’ अशा ह्या शब्दांत सामावणारी खूप नवी, जुनी विविध पुस्तकं समीक्षादृष्टी डोळस, स्पष्ट, साक्षेपी, मौलिक बनवायला मदत करतात. या अशा मौलिक पुस्तकांत, घरांत डॉ. रसाळांच्या ग्रंथांना मग मनासारखी मोठी जागा आपण देत असतो; हे पण खरं आहे. नेमकी यामध्येच डॉ. रसाळांची ज्ञानात्म निर्विवादता जाणवणारी आहे.

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । २४

मूलतः अशी धारणाही आणि परंपराही समजली जाते की, समीक्षा ही मूळात जटिल गोष्ट. तिच्यातील एकूण जटिल प्रश्नांची चिंतन पातळीवर सोडवणूक करणं, अर्थात हेही काम जटिलच. हे सगळं आयुष्यभर व्रतस्थपणानं डॉ. रसाळ करीतच आले आहेत. हे काम मुळीच सरळ व सोपे नाही. ‘वाङ्मयाचा निर्मित हेतू’ या एका प्रकरणामधून समीक्षेतील जटिल प्रश्नांबद्दल त्यांनी केलेले विवेचन खूपच मननीय असून ते नमूद करून या माझ्या लेखाची मांडणी मी थांबवीन. डॉ. रसाळ लिहितात, “‘वाङ्मय’ नामक मानवी व्यवहार अतिशय प्राचीन काळापासून अखंडपणे चालत आलेला आहे. असा हा व्यवहार मानवाने कशासाठी निर्माण केला, त्याच्या निर्मितीमागे मानवाचे कोणते उद्दिष्ट आहे, हा काव्यशास्त्रातला एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तो महत्त्वाचा आहे, कारण तो वाङ्मयाच्या स्वरूपाशी आणि मूल्याशी अतूटपणे निगडित आहे. कुठल्याही वस्तूच्या निर्मितीमागील उद्दिष्ट कळले की, त्या वस्तूचे चांगले-वाईटपण ठरवता येते; त्याचे मूल्य निश्चित करता येते. कुठल्याही वस्तूचे प्रयोजन निश्चित केले की, तिच्या मूल्यनिश्चितीची आणि मूल्यमापनाची दिशा स्पष्ट होते. मानवनिर्मित वस्तूंच्या निर्मितीमागे फक्त हेतू असतात. नैसर्गिक वस्तूंचे अस्तित्व निर्हेतुक असते. नैसर्गिक वस्तूंचा आपल्या हेतूसाठी उपयोग मात्र करता येतो. उदाहरणार्थ, दगडाचे अंगभूत गुणधर्म लक्षात घेऊन तो घरबांधणीसाठी ते एखाद्याचे डोके फोडण्यापर्यंत अनेक कामांसाठी वापरता येतो. मानवनिर्मित वस्तूमागे जो कुठला हेतू असेल, त्या हेतूच्या पूर्ततेसाठी प्रामुख्याने ती वस्तू वापरता येते. अनेक मानवनिर्मित वस्तूंमध्ये मूळच्या निर्मितीहेतूशिवाय अन्य हेतूसाठी ती वस्तू वापरता येईल अशीही वैशिष्ट्ये असू शकतात. ललित वाङ्मयासह सर्वच कलांमध्ये अशी वैशिष्ट्ये दिसून येतात.’

■ ■

प्रा. डॉ. केशव सखाराम देशमुख

९४२२७२१६३१

साहित्याच्या सर्वच प्रांतांत मनसोक्त मुशाफिरी करून
वाचकांच्या मनात अढळ स्थान मिळविणारे आणि
अत्यंत दिलखुलास व्यक्तिमत्त्व असलेल्या
जयवंत दळवी यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्ताने त्यांच्या
एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा आढावा घेतला आहे,
मॅजेस्टिक प्रकाशनाच्या श्री. अशोक कोठावळे यांनी ..

लेखक- प्रकाशक या व्यावसायिक नात्यापलीकडील
एक मार्गदर्शक, एक सुहृद या नात्याने
आणि प्रसंगी पित्याच्या मायेने पाठीवर हात ठेवून पुढे
चालण्याचे मनोबल देणाऱ्या
जयवंत दळवी यांचे हे मनोज्ञ चित्रण!

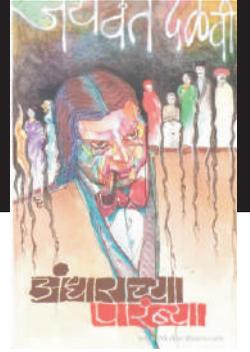
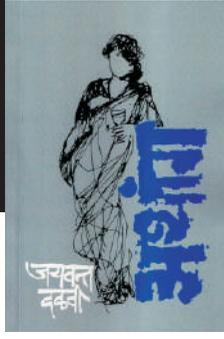
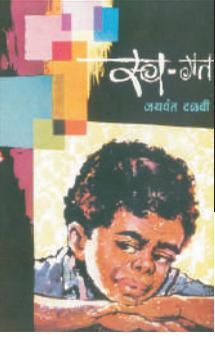
माझे आधारस्तंभ : जयवंत दळवी

अशोक कोठावळे

आपल्या मराठी साहित्याच्या दरबारात विविध
साहित्यप्रकारांना लीलया हाताळणाऱ्या साहित्यिकांचे
जे दालन आहे त्यात मानाचे स्थान मिळवणारे
साहित्यिक म्हणजे जयवंत दळवी. एकांकिका, कथा,
कादंबरी, विनोदी लेख, नाटक, प्रवास वर्णन,
साहित्यिक सदरे असे वैविध्यपूर्ण आणि विपुल लेखन
करून जयवंत दळवी यांनी अष्टपैलू कामगिरी
बजावली आहे. दळवींच्या नावावर १५ पेक्षा जास्त
कथासंग्रह जमा आहेत. तसेच त्यांच्या सुमारे २०
कादंबऱ्या ज्यात 'चक्र', 'अथांग', 'महानंदा',
'अंधाराच्या पारंब्या', 'अल्बम', 'स्वगत',
'ऋणानुबंध' अशा गंभीर- समस्याप्रधान
कादंबऱ्यांप्रमाणेच 'श्री मंगलमूर्ती आणि कंपनी',
'सारे प्रवासी घडीचे' सारख्या विनोदी कादंबऱ्यांचा
समावेश आहे. ललितमध्ये सुमारे वीस वर्षे
'ठणठणपाळ' सारखं तिरकसपणे, खट्याळ पद्धतीने
मात्र कोणाचाही अपमान होणार नाही याची काळजी
घेऊन सातत्याने खुमासदार लेखन करणाऱ्या दळवींची
विनोदाची नजर काही खासच होती. त्यांच्या खास
शैलीतल्या विनोदी कथांचे आठ संग्रह प्रकाशित

झाले. या संग्रहातील कथा वाचताना उपहास,
व्यंगात्मक, प्रसंगनिष्ठ, व्यक्तिरेखाप्रधान अशा
विनोदाच्या वेगवेगळ्या छटा अनुभवायला मिळतात.
ललितमध्ये त्यांनी लिहिलेल्या 'ठणठणपाळ',
'अलाणे फलाणे' या सदरांची पुढे पुस्तकं झाली.
'साहित्यिक गप्पा' या पुस्तकात त्यांनी, ज्यांच्याविषयी
कुतूहल वाटतं अशा दहा साहित्यिकांशी गप्पा मारून
त्यांचा साहित्य प्रवास उलगडला आहे. मात्र तरीही
दळवी यांची ओळख प्रामुख्याने नाटककार दळवी
अशीच रुजली आहे. त्याला कारणही तसंच आहे,
मराठी रंगभूमीवरची 'माइल स्टोन' म्हणून गणली
जाणारी अनेक नाटकं दळवींच्या लेखणीतून उतरली
आहेत. 'बॅरिस्टर', 'महासागर', 'संध्याछाया',
'सूर्यास्त', 'पुरुष', 'नातीगोती', 'कालचक्र' ही
दळवींची नाटकं म्हणजे मराठी रंगभूमीचे अलंकारच
आहेत.

नाटककार म्हणून आपला दबदबा निर्माण
करणाऱ्या दळवींची रंगभूमीवरची सुरुवात अर्थात
नाटककार म्हणून मात्र फारशी चांगली झाली नव्हती.
खुद्द दळवींनी त्यावर 'माझे नाट्यक्षेत्रातले पडेल

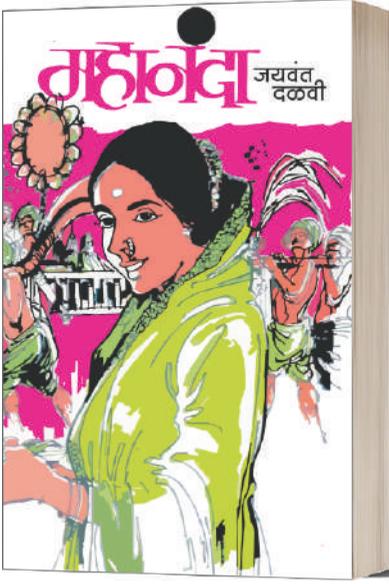
पदार्पण' असा लेख लिहिला आहे. मात्र जयवंत दळवी नावाचा नाटककार मराठी रंगभूमीच्या भाग्यात लिहिलेलाच होता. दोन वर्षांनंतर प्रकाशक ग.पां. परचुरे नाटककार स.अ. शुक्लांना घेऊन दळवींकडे आले आणि त्यांनी 'अत्रे नाट्य मंदिर' या नवीन संस्थेसाठी दळवींकडे नाटक मागितलं. जुना अनुभव आठवून दळवींनी आधी नकारच दिला; पण शुक्लांचा ज्योतिषाचा अभ्यास होता, त्याचा हवाला देऊन त्यांनी दळवींना उमेद दिली की, 'आधीचं नाटक पडलं म्हणून नाउमेद होऊ नका, तुमचं हे नाटक नक्की चालेल, फक्त नाव 'स'ने सुरू होणारं ठेवा.' अशा प्रकारे दळवींनी आपलं पहिलं यशस्वी नाटक 'सभ्य गृहस्थ हो' लिहिलं.

त्या आधी दळवींच्या 'महानंदा' वरून शं.ना. नवरे यांनी लिहिलेलं 'गुंतता हृदय हे' हे नाटक तुफान लोकप्रिय झालं होतं. त्यामुळेही असेल कदाचित; पण दळवींनी पुन्हा स्वतः नाटक लिहायचं धाडस केलं आणि मग मात्र नाटककार म्हणून त्यांची घोडदौड सुरू झाली. त्यांच्या नाटकांचं (एकूणच लेखनाचं म्हणता येईल) वैशिष्ट्य म्हणजे अनेकदा ती नाटके दळवींच्याच कथा-कादंबरीवर आधारित असायची. अंधाराच्या पारंब्या 'बॅरिस्टर' होऊन अवतरलं, अथांग ह्या कादंबरीचं 'महासागर' झालं. त्याचप्रमाणे 'नातीगोती' आणि 'दुर्गी' ही नाटकेही आधी कादंबरी म्हणून लिहिली होतं. यात एक उलटा प्रवासही दळवींनी करून दाखवला आणि आपल्या 'सूर्यास्त'

नाटकाची कादंबरी केली. दळवींच्या सगळ्या नाटकांमध्ये फक्त 'सभ्य गृहस्थ हो' आणि 'हरि अप हरी!' ही दोनच काय ती विनोदी नाटके आहेत. 'ठणठणपाळ' आणि 'अलाणे फलाणे' सारखं उच्च दर्जाचं उपरोधात्मक सदर लिहिणारे आणि 'उपहास कथा', 'विक्षिप्त कथा', 'गमतीच्या गोष्टी', 'सारे प्रवासी घडीचे' असं विनोदी लेखन करणाऱ्या दळवींनी विनोदी नाटकांकडे मात्र आपला मोहरा फारसा वळवला नाही.

आपल्या आशयसंपन्न नाटकांनी मराठी रंगभूमीचे आधारस्तंभ ठरलेले नाटककार जयवंत दळवी माझ्यासाठी माझ्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनातही माझे आधारस्तंभ ठरले होते.

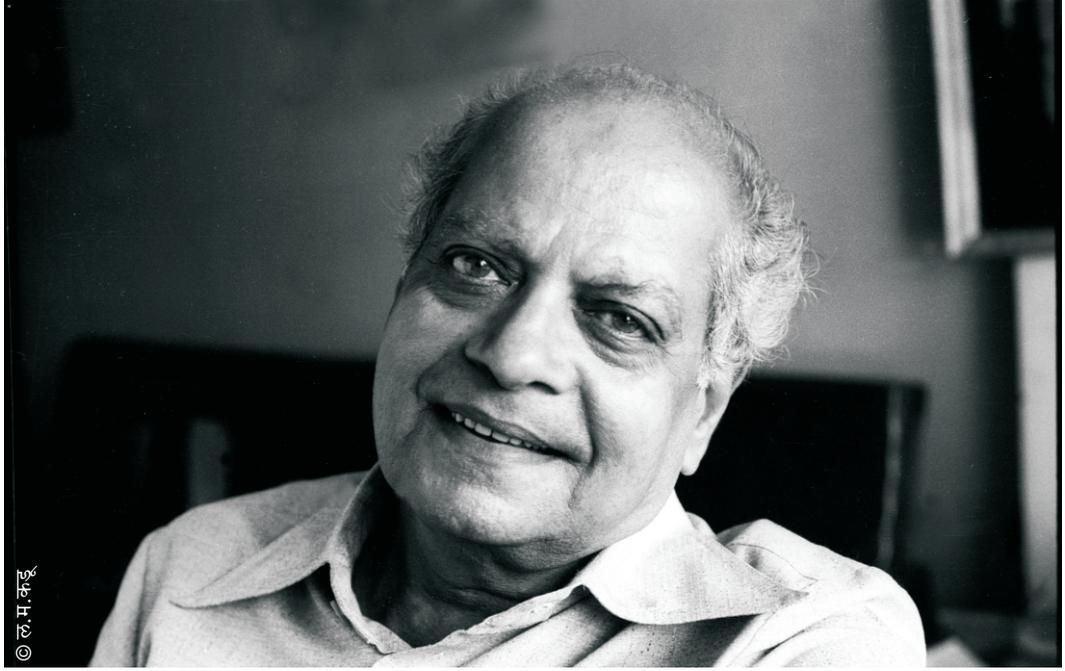
खरं तर जयवंत दळवी हे माझ्या बाबांचे मित्र, त्यांनी बाबांना अगदी गिरगावच्या फुटपाथवर पुस्तके विकतानाही पाहिलं होतं; आणि त्यामुळेच ते बाबांबरोबर कोठावळे कुटुंबाशीही जोडलेले होते. माझे बाबा अगदी कडक स्वभावाचे असल्याने आम्ही सगळी भावंडं तशी त्यांच्यापासून दूरदूरच राहायचो. त्यामुळेच माझ्या बाबांची षष्ट्यब्दी करण्याची कल्पना पुढे आली तेव्हा मी जयवंत दळवींना त्यांच्या घरी जाऊन भेटलो. तोपर्यंत मी त्यांना असा भेटलो नव्हतो, आमच्या घरी ते यायचे, मॅजेस्टिकच्या कार्यक्रमांत ते असायचे; पण मी त्यांच्याशी एकट्याने कधी बोललो नव्हतो; पण त्या वेळी मी त्यांना भेटून बाबांच्या षष्ट्यब्दीबद्दलच्या माझ्या कल्पना

सांगितल्या. त्या वर्षीच्या 'मॅजेस्टिक गप्पा' कशा करायच्या, त्या वर्षीपासून बाबांच्या नावाने एक पुरस्कार सुरू करायचा असं बरंच काही माझ्या मनात होतं. दळवींनी माझं सगळं ऐकून घेतलं आणि मला म्हणाले, 'अरे, तू हे सगळं केशवरावांनाच सांग थेट.' तर मी म्हणालो, 'नाही, मला बाबांची भीती वाटते.' मग दळवींनी माझ्या बाबांना पत्र लिहिलं की, 'जो मुलगा तुमच्या पश्चात तुमचे क्रियाकर्म करेल, दिवस करेल, तुमच्या आत्म्याला शांती मिळावी म्हणून विधी करेल, तो तुम्हाला घाबरतो हे काही बरं नाही.' त्यावर माझ्या बाबांनी त्यांना एक ओळीचं उत्तर पाठवलं, 'तुमचं पत्र वाचलं आणि मी रडलो.' अर्थात हे मला दळवींनीच नंतर सांगितलं. दळवींबरोबर बोलून मी बाबांच्या षष्ट्यब्दीनिमित्त ठरवलेल्या कल्पना काही प्रत्यक्षात आल्या नाहीत कारण त्याआधीच माझ्या बाबांचं आकस्मिक निधन झालं. बाबांच्या पश्चात आता मॅजेस्टिकचा कारभार कोण बघणार, 'दीपावली' आणि 'ललित'ची जबाबदारी कोण घेणार असे प्रश्न उभे राहिले. तोपर्यंत मॅजेस्टिक प्रकाशनाच्या कामात किंवा अंकांच्या संपादनात माझा थेट सहभाग नव्हता. एक तर मी तेव्हा या सगळ्या कारभारात

नवखा होतो आणि सगळ्या लेखकांशीही माझा वैयक्तिक परिचय नव्हता. तेव्हा मी दळवींना जाऊन भेटलो आणि सांगितलं की, 'हे सगळं मी सांभाळू शकेन, तुमच्या आणि बाबांच्या इतर लेखक मित्रांच्या सहकार्याने मी हे सगळं करू शकेन.' मग दळवींनी मॅजेस्टिक परिवारातल्या लेखकांसाठी आम्हाला एक पत्र लिहून दिलं की 'केशवरावांच्या पश्चात मॅजेस्टिक प्रकाशन, ललित मासिक, ग्रंथदालने, मॅजेस्टिक गप्पा पूर्वीसारखंच सुरू राहील.' या पत्रामुळे मॅजेस्टिकच्या जुन्या लेखकांना जणू विश्वासच मिळाला आणि त्यांच्याबरोबर माझा सांधा जुळला. नंतर नेहमीप्रमाणे दीपावलीच्या दिवाळी अंकासाठी बैठक झाली तेव्हा त्या बैठकीत दळवींनीच पुन्हा एकदा सगळ्या लेखकांना जाहीर केलं की, यापुढे अशोकच 'दीपावली' आणि 'ललित'ची जबाबदारी सांभाळेल, आपण सगळ्यांनी त्याला सहकार्य करायचं आहे.

तर असे १९८३-८४ पासून दळवी माझ्या पाठीशी भक्कमपणे उभे राहिले ते अगदी १९९४ साली त्यांचं निधन होईपर्यंत. जवळ जवळ ११ वर्षं मला त्यांचा सहवास, मार्गदर्शन लाभलं आणि ते खऱ्या अर्थाने माझा आधार होते. मी जेव्हा 'ललित'ची सूत्रं हातात घेतली तेव्हा खरं तर दळवींनी त्यातील 'ठणठणपाळ' सदर थांबवण्याचं ठरवलं होतं, त्यांनी तसा निरोपाचा लेखही तयार केला होता. त्यांचं म्हणणं होतं की, केशवराव आणि ठणठणपाळचं नातं होतं, आता केशवराव नाहीत तर मीही थांबतो. मी त्यांना असं करू नये म्हणून विनंती केली; पण ते ठाम होते. मे महिन्यात माझे बाबा गेले आणि जूनपासून 'ललित'मध्ये ठणठणपाळचं दर्शन झालं नाही. फक्त माझ्या विनंतीवरून तो निरोपाचा लेख लगेच न घेता ८४च्या जानेवारीत घ्यायला दळवींनी मला परवानगी दिली. मात्र त्याच वेळी दळवींनी ललितमध्ये 'अलाणे फलाणे' हे त्याच धर्तीचे नवीन सदर सुरू केलं. अर्थात काही 'चाणाक्ष' वाचकांनी शैलीवरून ते दळवीच लिहीत असल्याचं ओळखलं. त्या वेळेस आम्ही ललितमध्ये 'गंभीर आणि गमतीदार' असं एक सदर

© ल. मा. कडू

चालवत असू. विषयाचं बंधन नसल्याने आणि गंभीर, गमतीदार दोन्ही प्रकारचं लेखन चालत असल्याने त्यासाठी खूप मजकूर येत असे. तेव्हा दळवी स्वतः आलेला सगळा मजकूर नजरेखालून घालून त्यातला कोणता निवडायचा यासाठी मला मदत करत असत. स्वतः एक प्रथितयश, लोकप्रिय साहित्यिक असताना दळवींनी मला अशी मदत करावी याचं मला कायम अप्रूप वाटत असे.

मला आठवतंय, एक वर्ष दीपावलीमध्ये आम्ही 'आठवणीतील वास्तू' अशी लेखमाला केली होती. त्यामध्ये गिरगावातील 'खटाववाडी' वरती ग.रा. कामत यांनी लिहावं अशी विनंती मी त्यांना केली होती, त्यांनीही मान्य केलं होतं. त्यामुळे त्यासाठी मी त्यांना दोन तीन वेळा भेटलो, प्रत्येक भेटीत कामत भरपूर किस्से, आठवणी सांगायचे, मात्र लेख काही मिळेना. अखेर त्यांनी मला सांगून टाकलं की 'खटाववाडी हा खरं तर पुस्तकाचा विषय आहे, त्यावर असा लेख लिहायला मला जमणार नाही.' आता माझी चांगलीच पंचाइट झाली, एकतर खटाववाडीवरचा लेख त्या लेखमालेत आवश्यक होता; पण कमी अवधीत तो देणार कोण? तर दळवी माझ्या मदतीला धावले, त्यांनी त्यांच्या शैलीत एक

फर्मास लेख मला दिला. आज इतक्या वर्षांनंतरही तो लेख वाचकांच्या स्मरणात आहे, काही ठिकाणी पुनर्मुद्रितही झाला आहे. कामतांच्या ऐवजी आयत्यावेळी लेख देऊन दळवींनी मला मोठीच मदत केली; पण त्यांच्या स्वतःच्या लेखनाबाबत ते असा प्रकार कधी होऊ द्यायचे नाहीत. त्यांचं वेळेचं नियोजन अतिशय काटेकोर असायचं. त्यामुळेच ते विविध प्रकारांतील विपुल लेखन करू शकले. त्यांच्याशी जरी जवळीक असली तरी मीसुद्धा त्यांच्याकडे आधी विचारून, त्यांचा वेळ घेऊन मगच जायचो. दळवी अमेरिकेत गेले होते तेव्हा त्यांना अर्नेस्ट हेमिंग्वे यांना भेटायची खूप इच्छा होती, ती पूर्ण झाली; पण त्यासाठी दळवींना खूप प्रयत्न करावे लागले, भेट सहजासहजी नाही झाली. या पार्श्वभूमीवर त्यांना आपल्याकडे 'इकडे दादरला आलोच होतो, भेटावं म्हटलं' म्हणून कधीही टपकणारे मित्र, चाहते यांचा जो लेखनात अडथळा होई, त्याचा दळवींना खरं तर त्रास होत असे. तरीही त्यांच्या मृदू स्वभावामुळे सगळ्यांचं स्वागत करत. आपल्याकडे कोणालाच लेखकाच्या वेळेचं महत्त्व कळत नाही, ही त्यांची कायमची तक्रारच होती म्हणा ना.

दळवींचा हात कायम माझ्या पाठीवर होता,

आमच्या कौटुंबिक कलहापासून ते माझ्या आजारपणापर्यंत माझ्या प्रत्येक अडचणीच्या वेळी, संकटात मला दळवींचा आधार मिळाला. आपल्या मागे कोणीतरी खंबीरपणे उभं आहे ही भावना नेहमीच उभारी देणारी असते, दळवींच्यामुळे मला ही उभारी आयुष्यभर मिळाली. दळवींमधला एक कुटुंबवत्सल, संसारी गृहस्थ मला वेगवेगळ्या पद्धतीने पाहायला मिळाला होता. आमच्या घरी 'दीपावली' आणि 'ललित'च्या दिवाळी अंकांसाठी तसेच मॅजेस्टिक गप्पांचे विषय-वक्ते ठरवण्यासाठी बाबा त्यांच्या वर्तुळातल्या काही लेखक-पत्रकारांची खास बैठक नेहमी आयोजित करायचे. बाबांच्या नंतर ती पद्धत मी सुरू ठेवली. तेव्हा ही साग्रसंगीत बैठक आमच्या घरीच व्हायची आणि त्यासाठी माझी पत्नी प्रतिभा स्वतःच सगळा स्वयंपाक करायची. या पार्टीसाठी कोकणी पद्धतीचं सुकं मटण चिकन, सोलकढी असा बेत असायचा. एकदा प्रतिभा उत्तम चायनीज पदार्थ बनवते म्हणून आम्ही चायनीज बेत ठेवला. त्या बैठकीनंतर दळवींनी मला आवर्जून सांगितलं की, बेत चांगला होता; पण आपल्या कोकणी पदार्थांची मजा नव्हती. तू पुढच्यावेळी पूर्वीप्रमाणे पदार्थ ठेव. मात्र हा असा सगळा स्वयंपाक करायला त्या घरातल्या गृहिणीला किती कष्ट पडतात आणि ती किती प्रेमाने ते पदार्थ बनवते याचं भान दळवींना पक्कं असायचं. त्यामुळेच आमच्या त्या बैठकांमध्ये अन्नाची नासाडी होणार नाही, पदार्थ वाया जाणार नाहीत याची ते पुरेपूर खबरदारी घ्यायचे. तसेच पार्टी कितीही रंगली तरी ती अशोकच्या घरात सुरू आहे, त्यामुळे वेळेची मर्यादा सांभाळायलाच हवी याकडे त्यांचा पूर्ण कटाक्ष असायचा. जरा उशीर होतोय असं वाटलं की, ते बरोबरच्यांना आटपायची सूचना करायचे. आपण सगळे गेल्यानंतर अशोकच्या घरातल्यांना हा पसारा आवरायचा आहे, त्यानंतर ते जेवतील याचं भान त्यांना होतं. त्यांच्या या वत्सल वागण्यामुळे त्यांच्यातला कौटुंबिक गृहस्थ, जो इतर वेळी सहसा दिसायचा नाही तो मला पाहायला मिळाला आहे.

दळवींचं दुसरं एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांना समजा, आम्ही काही पदार्थ पाठवला-विशेषतः आमच्या घरी होणाऱ्या रस शिरवाळे म्हणजे शेवया आणि नारळाच्या दुधाची खीर त्यांना खूप आवडत असे. तेव्हा आम्ही अंधेरीला राहत होतो तर मी घरून रस-शेवयांचा डबा दादरला दळवींना नेऊन दिला. तेव्हा त्यांना मी बजावलं होतं की, तो डबा मीच जाता-येता परत नेईन; पण दळवी कसले ऐकताहेत, त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे त्या डब्यात काही पदार्थ भरून ते स्वतः अंधेरीला आमच्या घरी तो डबा परत करायला आले. त्यांच्यासारख्या प्रसिद्ध, लोकप्रिय साहित्यिकाच्या वागण्यातले हे रूप मला त्यांच्या अधिक जवळ घेऊन गेले.

'ललित'चा रौप्य महोत्सव होता, तेव्हा 'ललित'मध्ये पुलंचं एखादं सदर असावं असं मला वाटलं. मी ही कल्पना दळवींना बोलून दाखवली. दळवी आणि पुलंचा स्नेह होताच, तेव्हा पु.ल. मुंबईच्या एन.सी.पी.ए.चे प्रमुख म्हणून कार्यरत होते. मग दळवी मला घेऊन तिकडे गेले, आम्ही पुलंना भेटलो, ललितमध्ये सदर लिहायची कल्पना पुलंना ही पसंत पडली. मात्र नंतर त्यांच्याकडून त्या संदर्भात काही हालचाल होईना म्हणून मग त्यांच्याशी पुन्हा बोलणी करायला दळवी मला पुण्याला घेऊन गेले. मात्र सुनिताबाईंच्या आग्रही भूमिकेमुळे पुलंचं सदर काही 'ललित'मध्ये अवतरलं नाही; पण तेव्हा ती जणू आपली जबाबदारी असल्यासारखे दळवी माझ्याबरोबर दोनदा पुलंकडे आले हे मी कधी विसरू शकत नाही. एका पार्टीत दळवी आणि लोकसत्ताचे संपादक माधवराव गडकरी यांच्यात झालेला वाद तेव्हा चांगलाच गाजला होता. मला आठवतं, त्यानंतर दळवींनी मला बोलावून बजावलं की, 'तू या वादात अजिबात पडू नकोस. माझ्याविषयी आपुलकी असल्याने तू माझीच बाजू घेशील, मात्र गडकरी हे लोकसत्ताचे संपादक आहेत, तुझ्या प्रकाशनाच्या जाहिराती, पुस्तकांची प्रसिद्धी यासाठी तुला वर्तमानपत्राची गरज आहे, त्यामुळे तू उगाचच त्यांना

दुखवू नकोस. तू माझ्या बाजूने बोलला नाहीस तरी तू माझाच आहेस हे मला माहीत आहे. त्यांचं हे बोलणं ऐकल्यावर माझ्या लक्षात आलं की, त्यांना माझ्याविषयी किती जिऱ्हाळा वाटतो ते!

जयवंत दळवींच्या बाबतीतली एक आठवण मी कधीच विसरणार नाही. ते 'ललित' मासिकाचं रौप्य महोत्सवी वर्ष होतं आणि त्या निमित्ताने आम्ही मुलुंड, ठाणे, पुणे असे लेखकांच्या मुलाखतींचे कार्यक्रम आयोजित केले होते, त्यात एक कार्यक्रम नागपूरला होता. दळवी मला म्हणाले की 'मी येतो नागपूरला पण मला काही तुझ्या कार्यक्रमात गुंतवू नकोस. मी आपला नागपूरला फिरायला म्हणून येतो.' नागपूरला रत्नाकर मतकरी, मधु मंगेश कर्णिक आणि ग.वा. बेहेरे यांच्या मुलाखतीचा कार्यक्रम ठरवला होता. दळवी आणि दळवी काकी, मतकरी, कर्णिक हे सगळे माझ्या बरोबर मुंबईहून नागपूरला आले. बेहेरे पुण्याहून येणार होते. आम्ही नागपूरला पोहोचलो आणि बेहेऱ्यांचा फोन आला की, 'काही अनपेक्षित अडचणींमुळे मी नागपूरला येऊ शकत नाही.' आता बेहेऱ्यांच्या जागी कोण? मग मी अर्थातच दळवींना विनंती केली आणि दळवीच माझ्या मदतीला धावले. बेहेऱ्यांऐवजी दळवींची मुलाखत होईल हे आम्ही आदल्या दिवशी जाहीर केलं तेव्हा प्रेक्षकांनी टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट करून पसंती दर्शवली. कार्यक्रमाला सुरुवात करताना त्यांनी 'अशोकने माझा स्टेपनीसारखा उपयोग करून घेतला' अशी मिशकील टिप्पणी केली होती. मुलाखतीमध्ये अनेकदा दळवींना त्यांच्याच कादंबऱ्या, नाटकांमधील व्यक्तिरेखांची नावं आठवत नव्हती तेव्हा प्रेक्षकांमध्ये बसलेल्या दळवी काकी ती नावं अचूकपणे सांगत होत्या. ती दळवींची शेवटची जाहीर मुलाखत ठरली.

दळवींचं व्यक्तिमत्त्व प्रसन्न होतं, मित्रांच्या मैफिलींत, सार्वजनिक कार्यक्रमांत ते आपल्या खेळकर स्वभावाने जान आणायचे. गप्पा रंगवण्यात आणि किस्से सांगून इतरांना गुंगवण्यात ते वाकबगार होते. अखेरच्या दिवसांमध्येही त्यांचा मिशकील

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ३०

स्वभाव लोपला नव्हता. त्यांच्यावर उपचार करणाऱ्या डॉक्टरांनी त्याचा अनुभव घेतला. डायलिसीसवर असलेल्या दळवींना एकदा ग्लानी आली, नंतर डोळे उघडल्यावर समोर डॉक्टरांना पाहून दळवी म्हणाले होते, 'बरं झालं तुम्ही दिसलात, मला तर वाटलं होतं की मी गेलोच की काय!' त्यांच्या या शेवटच्या दिवसांतच ते मला एकदा म्हणाले की 'मृत्यूचे ढग अवतीभवती आहेत असं सारखं वाटतं' ते ऐकून मी सटपटलोच; पण काही क्षणांनंतर मी त्यांना म्हटलं, 'दळवी, मृत्यू इतका समीप आला असताना माणसाच्या काय भावना असतात? आयुष्यात काही महत्त्वाचं करायचं राहून गेलं, अशी हुरहूर वाटते का? या विषयावर एक चांगला लेख होईल.' हे ऐकल्यावर दळवींमधल्या लेखकाला जणू पालवी फुटली आणि ते म्हणाले, 'हो हो. आपल्या आगामी 'आत्मचरित्राऐवजी' या पुस्तकात हा लेख घेता येईल.' मात्र नियतीने हा त्यांचा संकल्प पुरा होऊ दिला नाही. असा लेख लिहिण्या आधीच दळवी गेले. ते पुस्तक त्यांच्या प्रथम स्मृतिदिनी आम्ही प्रकाशित केलं.

आज दळवींना जाऊन तीस वर्षे झाली, मात्र मराठी रंगभूमीवर जशी नाटककार जयवंत दळवींची नाममुद्रा अक्षय आहे, त्याचप्रमाणे माझे फ्रेंड, फिलॉसॉफर, गाईड असलेल्या दळवींची माझ्या आयुष्यावर उमटलेली आपुलकीची मोहोर कधीही मिटणार नाही. आपल्या मित्रांच्या मुलाला आपला मुलगा मानून त्याला सर्वतोपरी साहाय्य करणारा लेखक लाभणं, हे माझं भाग्यच! दळवींच्या अकृत्रिम प्रेमाचा, मायेचा अनुभव माझं आयुष्य समृद्ध करून गेला.

■ ■

अशोक कोठावळे

गो. ना. दातारशास्त्री यांनी लिहिलेल्या 'कालिकामूर्ती' 'इंद्रभुवनगुहा' यांसारख्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या रहस्यमय कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्यातील भय-गूढ साहित्य प्रकार सुरू झाला असे म्हणावयास हरकत नाही आणि त्यानंतर जवळपास सहा दशकांनंतर नारायण धारप यांनी या साहित्य प्रकारावर आपली नाममुद्रा उमटविली.

त्यानंतर अनेक साहित्यिकांनी उत्तम भय-गूढकथा कादंबऱ्यांनी हे दालन समृद्ध केले असे असले, तरी नारायण धारप यांचेच नाव पटकन आठवते. धारप यांच्या 'समर्थ' कथांनी वाचकांच्या मनावर गारूड केले आहे, महत्त्वाचे म्हणजे बऱ्याच कथांत धारप वैज्ञानिक संकल्पनाही वापरतात.

यंदाचे वर्ष हे नारायण धारप यांचे जन्मशताब्दी वर्ष

भयसत्ता :

नारायण धारप

विलास वि. कुवळेकर

रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर या गावाची अनेक वैशिष्ट्ये आपल्याला माहिती असतील. दर तीन वर्षांनी प्रकट होऊन प्रवाहित होणारी गंगा हे राजापूरचं वैशिष्ट्य सर्वश्रुत आहे. मराठी साहित्यविश्वाच्या दृष्टीनं राजापूरचं वैशिष्ट्य म्हणजे सन १९०७ साली राजापूरच्या गोविंद नारायण दातारशास्त्री यांची 'कालिकामूर्ती' ही कादंबरी प्रकाशित झाली आणि मराठी साहित्यात भय-गूढ साहित्याचा झरा प्रकटला, प्रवाहित झाला. १९०९ साली नाथमाधवांची 'वीरधवल' आणि गो. ना. दातार यांची 'इंद्रभुवनगुहा' या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. इंग्रजी साहित्यात गोथिक नॉव्हेल्सचा हा प्रवाह चांगलाच लोकप्रिय होता; पण मराठी साहित्यात हा नवखा साहित्यप्रकार सुरुवातीला तरी क्षीणच राहिला आणि काहीसा उपेक्षितही राहिला; पण विसाव्या शतकाच्या सत्तर ऐंशीच्या दशकांमध्ये या साहित्यप्रकाराला महापूर आला आणि राजमान्यतेच्या साऱ्या मापदंडांना मूठमाती देऊन लोकमान्यतेच्या भक्कम पायावर हा

साहित्यप्रकार विराजमान झाला. या अलौकिक कामगिरीचं सारं श्रेय नारायण धारप या भय-गूढ साहित्याच्या अनभिषिक्त सम्राटाचं होय.

१९६५ साली त्यांची 'चंद्राची सावली' ही दीर्घ भयकथा प्रकाशित झाली आणि १९६६ साली 'असला प्रकाश नको' ही त्यांची पहिली 'समर्थ' कथा प्रसिद्ध झाली. धारपांच्या आगमनानं या साहित्यप्रकारात जणू तळपत्या सूर्याचाच उदय झाला. 'कृष्णा', 'सरिता', 'उत्तररंग', 'बहुरूपी', 'अमृत झाले जहराचे', 'शिवराम' अशा वेगळ्या प्रकारच्या मोजक्याच साहित्यकृती धारपांनी लिहिल्या; पण त्यांची अन्य संपूर्ण निर्मिती ही भय, गूढ आणि विज्ञान याच प्रकारातली. धारपांनी चाळीसहून अधिक कादंबऱ्या आणि चारशेहून अधिक कथा लिहिल्या आहेत.

२७ ऑगस्ट १९२५ रोजी धारप यांचा जन्म झाला आणि १८ ऑगस्ट २००८ रोजी त्यांचा देहान्त झाला. उण्यापुऱ्या ८२ वर्षांच्या आयुष्यात धारपांनी केलेली

कामगिरी लोकविलक्षण म्हणावी लागेल. मुंबई विद्यापीठातून धारप विज्ञान शाखेचे पदवीधर झाले. काही काळ त्यांनी आफ्रिकेत नोकरी केली. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेज रोडवर त्यांचं फर्निचरचं दुकान होतं; पण या साऱ्या लौकिक व्यवहारात राहूनही धारपांच्या अंतरात अलौकिक साहित्यव्यवहार सतत स्पंदित होता.

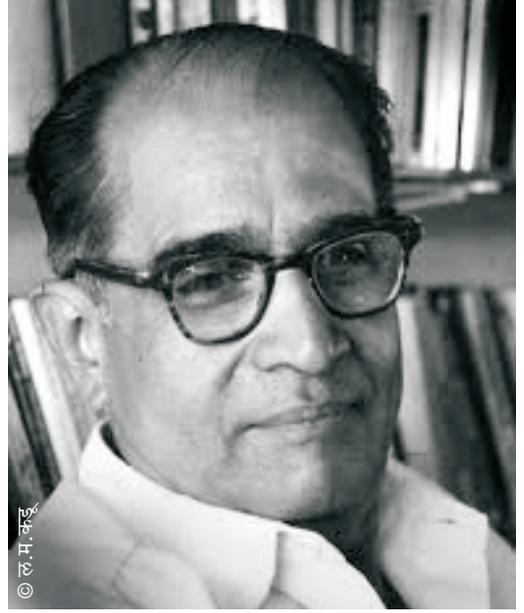
विज्ञानाचे पदवीधर असल्यामुळे त्यांच्या अनेक कथा, कादंबऱ्या विविध वैज्ञानिक सूत्रांवर, संकल्पनांवर आधारित होत्या.

धारपांच्या बऱ्याच कथांत वैज्ञानिक तत्वांचा वापर अत्यंत चपखलपणे केलेला आहे. केवळ वैज्ञानिक अशाही काही कथा, कादंबऱ्यांचं लिखाण त्यांनी केलं आहे. धारपांच्या 'अंधारयात्रा' आणि 'एक पापणी लवली आणि इतर कथा' या संग्रहांमध्ये विविध वैज्ञानिक सूत्रांवर आधारित कथा समाविष्ट आहेत.

'नेनचिम' ही चंद्रावरची जीवसृष्टी कशी अंत पावली आणि त्या परिस्थितीतही त्यांनी त्यांच्या संस्कृतीच्या अमरत्वासाठी पिढ्यानपिढ्या कसे अथक परिश्रम केले, याबाबतची अप्रतिम कादंबरी आहे. 'कपटी कंदार', 'गोर्ग्रॅमचा चितार' आणि 'गोर्ग्रॅमचे पुनरागमन' या तीन बाल कुमारांसाठीच्या त्यांच्या विज्ञान कादंबऱ्या वेगळ्याच नैतिक मूल्यांचा सुखद प्रत्यय देतात. 'अरिष्ट अंगारक', 'कंताचा मनोरा', 'बहुमनी', 'चक्रावळ', 'सुवर्णाचे विश्व', 'पारंब्यांचे जग', 'फायकसची अखेर', 'ऐसी रत्ने मेळवीन', 'न्यायमंदिर', 'पानगंटी', 'ग्रहण', 'जिद्द', या अशाच वेगळ्या धर्तीच्या कादंबऱ्या धारपांनी लिहिल्या आहेत.

'पारंब्यांचे जग' आणि 'फायकसची अखेर' या दोन सलग कथानक असणाऱ्या कादंबऱ्या आता 'साठे फायकस' नावाने उपलब्ध आहेत. साठे नावाचा कारकून एका दुर्गम ठिकाणी जंगलमय भागात उभारल्या जाणाऱ्या रेल्वेमार्ग प्रकल्पात नोकरीला लागतो. तिथले प्रचंड पुरातन वृक्ष तोडले जातात.

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ३२

काही कामगार मृत्यू पावतात. साठे या विलक्षण संवेदनशील गृहस्थाला ते फायकस वृक्ष हे अमेदिनीय परग्रहवासी कालप्रवासी असून त्यांचं अवकाशयान बिघडल्यानं ते पृथ्वीवर अडकून पडल्याचं आणि त्यांनी वृक्षरूप धारण केल्यानं त्यांची या कैदेतून सुटका होत नसल्याचं कळतं आणि हे ज्ञान त्याला त्या वृक्षांशी झालेल्या विचार संदेशनातून प्राप्त झालेलं असतं. या वृक्षांशी त्याचा एक अनुबंध प्रस्थापित होतो. त्यातून तो त्या वृक्षांची हानी न होता कंपनीच्या प्रकल्पाचं काम पूर्ण करून घेतो. हे वृक्ष परस्परांत सामूहिक संदेशन करत असतात आणि त्यांच्या सामूहिक शक्तीच्या बळावर अनेक चमत्कृतीपूर्ण कृती करू शकतात. काही वेळा ते साठेचे प्राणरक्षण करतात. अखेर त्या वृक्षांचा धोका साठेच्या लक्षात येतो आणि तो स्वतःच्या प्राणांची आहुती देऊन त्या वृक्षांचा नाश करतो.

ब्रॅम स्टोकरची 'ड्रॅक्युला' ही संकल्पना घेऊन मराठीतही अनेक लेखकांनी चांगल्या भयकथा लिहिल्या आहेत. धारपांची 'लुचाई' ही कादंबरी याच प्रकारातली. या लुचाईनी म्हणजेच रक्तशोषकांनी

दुर्गापूर हा अखंड गाव बाधित केला. नाईकांची हवेली हे या साऱ्या उत्पाताचं केंद्र होतं आणि दंडी नावाच्या इसमानं हा रक्तशोषकांचा अधिपती गावात आणला होता. या रक्तशोषकांमुळे गावातील अनेक माणसं चलप्रेतांमध्ये रूपांतरित होतात. सारा गावच रक्तशोषकांचा होतो. एकनाथ हा कुमार वयातला मुलगा आणि जयदेव हा तरुण त्यांचा सामना करतात आणि अग्नीच्या साहाय्यानं साऱ्या गावालाच मुक्ती देतात, हे या कादंबरीचं कथासूत्र. अंधारी रात्र, घनदाट वृक्षांनी भरलेली सुनसान बाग, पळाडलेली हवेली, अशी भयाचा पुरेपूर परिपोष करणारी पार्श्वभूमी याही कादंबरीला लाभली आहे. 'मोहिनी' या समर्थकथेतही धारपांनी या रक्तशोषकांच्या भयावह संकल्पनेचा थरारक आविष्कार घडवून वाचकांना एक वेगळाच अनुभव दिला आहे.

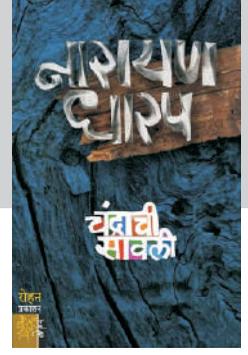
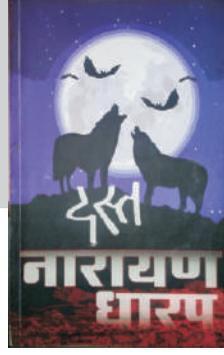
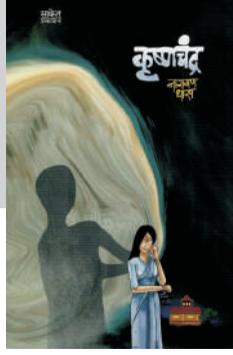
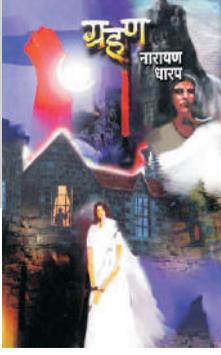
आर्थर कॉनन डॉयलच्या 'शेरलॉक होम्स' कथांच्या रचनाबंधाचं अनुकरण अनेकांनी केलं आहे. नायक आणि त्याच्या विजयगाथा शब्दांकित करणारा, वेळप्रसंगी त्याच्या साहसात बरोबरीनं सहभागी होणारा त्याचा साहाय्यक हा साचा धारपांनीही त्यांच्या समर्थकथांत वापरला आहे. दुष्ट, कृष्णकारवाया करणारे, मांत्रिक, चेटके, यातुधान, उन्मार्गी, वाममार्गी, कृष्णविद्येचे उपासक, अघोर, पैशाच्चिक, अशांशी सामना करून सामान्यांचं रक्षण करणारे समर्थ आणि त्यांच्या कहाण्या लोकांसमोर आणणारा त्यांचा साहाय्यक आप्पा या दुकलीच्या माध्यमातून धारपांनी 'संग्राम', 'नातूंचे आगर', 'मोहिनीचक्र', 'आवाहन', 'घातकी पूर्वचक्र', 'आक्रमण', 'मंतरहाट', 'प्रयाण', 'सेलवारची शक्तिदेवी', 'समर्थांच्या सेवका', 'चिंधीबाई', 'समर्थांची शक्ती', 'समर्थांचे प्रयाण', 'समर्थांचे पुनरागमन', 'समर्थांचा प्रहार', 'समर्थांना हाक', 'किंचाळणारी खोली', 'चोरी', 'परतफेड', 'यो अस्मान द्वेष्टी', 'माझईचा सापळा', 'मोहिनी' अशा अनेक समर्थकथा लिहिल्या. याच प्रकारच्या कथा धारपांनी जयदेव ('आभास', 'जयदेव आणि

उन्मार्गी', 'जयदेव आणि पुतळा', 'जयदेव आणि'), पंत ('नवे दैवत', 'एक रात्र - उलघालीची', 'वैरी'), भगत ('काळी जोगीण', 'सैतान'), कृष्णचंद्र ('झपाट', 'अज्ञाथोथ'), अशा व्यक्तिरेखांद्वारेही लिहिल्या आहेत. महावीर आर्य ('महावीर आर्य', 'जिवाशिवाची भेट', 'महंतांचे प्रस्थान') या नायकाच्या माध्यमातून त्यांनी काही वेगळ्या अद्भुतकथाही लिहिल्या आहेत. चेतन चक्रवर्ती या साहसवीराच्या माध्यमातून त्यांनी काही रहस्यकथाही लिहिल्या आहेत.

'अशोक समर्थ' या धारपांच्या प्रचंड लोकप्रिय झालेल्या व्यक्तिरेखेबद्दल अनेकांना खूप कुतूहल होतं. ही व्यक्तिरेखा त्यांनी कुणावरून बेतली असावी याबाबत अनेक तर्क केले जात. पुण्यात त्या काळी अस्तित्वात असलेल्या 'कॉलेज ऑफ ऑकल्ट सायन्सेस'च्या तत्कालीन प्राचार्यांना नजरेसमोर ठेवून धारपांनी समर्थ ही व्यक्तिरेखा रंगवली, असाही बऱ्याच जणांचा कयास होता. याबाबत त्यांनाही वारंवार विचारणा करण्यात आली होती आणि धारपांनी त्याला उत्तर दिलं होतं की, 'समर्थ हे पूर्णपणे काल्पनिक व्यक्तित्व आहे. त्यामुळेच त्यांच्या जीवनाची तपशीलवार माहिती कोणत्याच समर्थकथेत आलेली नाही. समर्थ हे आदर्श मानवाचं प्रतिनिधित्व करतात. आदर्श मानवात जे जे अपेक्षित आहे ते सर्व त्यांच्यात आहे. आदर्श हे नेहमीच असाध्य असते व कालातीत असते.'

केवळ घटना आणि त्यांचे परिणाम यांच्या अद्भुत भूलभुलैय्यातूनही धारपांच्या अनेक कथा वाचकांना वेगळ्या अमेदिनीय विश्वाचा भयावह स्पर्श घडवतात. 'माणकाचे डोळे', 'ग्रास', 'दरवाजे', 'इक्माई', 'अत्रारचा फास', 'बशीभर दूध', 'काजळी', 'केशवगढी', 'तांबडी आजी', 'भुकेली रात्र', 'बुजगावणं', 'स्वप्नांचा राजा कथुलु', 'हिरवे फाटक', 'काळगुंफा' अशा अनेक कथा वाचकांना भयगूढाचा अनुभव देतात.

धारप रासायनिक शास्त्राचे पदवीधर होते आणि

पुण्यातील फर्ग्युसन रस्त्यावर त्यांचं फर्निचरचं दुकान होतं. त्यांना प्रत्यक्ष भेटण्याची खूप इच्छा होती. मात्र ते राहूनच गेलं; पण त्यांच्या कथा, कादंबऱ्यांची पारायणं करून मी आता माझं समाधान करून घेतो. आजपर्यंत हजारो पुस्तकं वाचली. ज्यांचं बहुतांश लिखाण मी वाचलं अशा मोजक्या साहित्यिकांत धारपांचा समावेश आहे. बहुतांश साहित्यिकांची एखाद दुसरी साहित्यकृती कमालीची उंची गाठते; पण त्यांचं अन्य लेखन त्या उंचीच्या पातळीला जाऊ शकत नाही. याला जे मोजके सन्माननीय अपवाद आहेत, त्यात नारायण धारपांचा समावेश होतो. धारपांच्या जवळ जवळ सर्व कथा, कादंबऱ्या या कमालीच्या रंजक, कुशल गुंफणीच्या, कथासूत्राचा सुयोग्य विस्तार आणि आरंभ-मध्य-अंत हे सर्व प्रभावी असणाऱ्या अशा आहेत. धारपांनी समर्थ, जयदेव, पंत, भगत आदी लोकप्रिय नायक निर्माण केले तसेच केवळ दुष्टतेचा अर्क किंवा मूर्तिमंत आविष्कार शोभावेत असे मार्तंड, रायसोनी, दंजेवार, गंगाधरराव, गोविंदराव दस्त, चंद्रमणी, काशिनाथपंत प्रभू असे खलनायकही निर्माण केले.

विश्वाच्या अनादी अनंत कालप्रवाहाच्या तुलनेत मानवी जीवन अगदीच बिंदुमात्र. त्यामुळे आपल्या जन्मापूर्वी इथे काय होतं आणि आपल्या मृत्यूनंतर काय असेल याचं ज्ञान बहुतांश जिवांना कधीच नसतं. मात्र त्याबाबतची अपार जिज्ञासा बहुतांश लोकांना असते. मृत्यूनंतर देहाचं काय होतं ते आपल्याला

इतरांच्या मृत्यूनंमुळे सहज दिसतं, कळतं; पण आपलं (म्हणजेच आत्म्याचं) काय होतं हे आपल्या जाणिवेच्या पल्याडच राहतं आणि त्यामुळे त्याबाबतची उत्सुकता प्रत्येकाच्या मनात असते. मृत्यूनंतरचं जीवन, पुनर्जन्म, आत्मा, भूत - पिशाच योनी, अशा अनेक कोड्यांचं कुतूहल मानवाला कायम वाटत आलं आहे. झोप म्हणजे काही काळाचा मृत्यू की मृत्यू म्हणजे प्रदीर्घ काळाची झोप हेही अजून आपल्याला पूर्णपणे उलगडलेलं नाही. त्यामुळेच या साऱ्या संकल्पना मानवी दृष्टीतून भय, गूढाच्या अनंत शक्यतांच्या ठरल्या आणि त्यामुळेच या साऱ्याविषयी मानवी मनात एक सुप्त आकर्षण आहे.

खरं तर रहस्य, भय, गूढाचं एक सुप्त आकर्षण प्रत्येकच माणसाला असतं, तसं ते मलाही होतं. कोकणी खेड्यात बालपण गेल्यानं अनेक भुताखेतांच्या गोष्टी ऐकलेल्या होत्या. भय, गूढाच्या माझ्या मनातील आकर्षणाचं पूर्ण समाधान धारपांच्या 'शपथ', 'चेटकीण', 'दस्त', '४४० चंदनवाडी', 'नवे दैवत', 'आनंदमहल', 'स्वाहा', 'चंद्राची सावली', 'काळी जोगीण', 'प्रा. वाईकरांची कथा', 'संक्रमण', 'वेडा विश्वनाथ', 'कुलवृत्तान्त', 'चंद्रविलास', 'सैतान', 'देवाज्ञा', 'वासांसी नूतनानी', 'शोध', 'मृत्यूद्वार' अशा अनेक अप्रतिम भयगूढ कादंबऱ्यांनी केलं आहे. १९७० - १९८० च्या दशकांमध्ये धारप हे कमालीचे वाचकप्रिय लेखक होते. त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांसाठी वाचनालयात वाचकांची प्रचंड मागणी

असे आणि वाचक मागणीची क्रमवारी लावून ठेवत असत. हे भाग्य फार फार कमी लेखकांना लाभलेलं आहे.

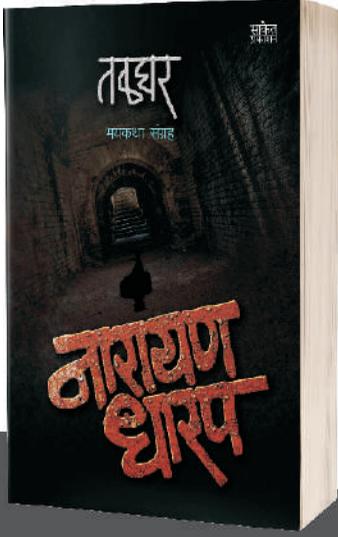
धारपांच्या भयकथांना तारकांकित अंधारी रात्र, पुरातन वाडे, बंद तळघरं, सर्व घरावर पसरत गेलेले माळे, मोकळ्या बखळी, राड्यारोड्यानी भरलेल्या जागा, अघोर दैवतांच्या उपासनांच्या जागा, प्राचीन दैवतं, गडद रंगाच्या पडद्यांवर रेखलेल्या किचकट आकृत्या, भस्मानं काढलेला पंचकोन, शुद्ध चांदीची उपकरणं, भस्म, अगरबत्त्या, मांत्रिक, स्वार्थ-लोभ-मोह यांच्या पूर्तीसाठी देवमार्गाचा त्याग करून कृष्णमार्गाचा स्वीकार केलेली माणसं, अलौकिक मानवी देह आणि आत्मा यांचा ताबा घेऊ पाहणाऱ्या आसुरी शक्ती, समांतर विश्व, अशी भयाचा अप्रतिम परिपोष करणारी पार्श्वभूमी असते. धारपांची बहुतांश कथानकं पुणे परिसरात घडतात. पुण्यातील गुरुजी किंवा भटजी वर्ग दररोज एकत्र येण्याचा मंदिर परिसर, त्या जागेची 'भटर्जीचा क्लब' म्हणून होणारी कुचेष्टा, पानशेतच्या धरणफुटीचा प्रलय, त्यातून पुण्याची झालेली वाताहत, पुण्याचे नवे जुने पूल, पुण्याच्या पेठा आणि वाड्या वस्त्या, अशा अनेक पुणेरी वैशिष्ट्यांनी धारपांच्या अनेक कथांत तपशील भरले आहेत.

सर्वसामान्य माणूस श्रद्धाळू असतो. तो नित्य देवपूजा करत असेल किंवा नसेलही; पण मनाच्या कोणत्या तरी कोपऱ्यात देव आहे आणि प्रसंगी तो आपल्या साहाय्याला येतो यावर त्याची श्रद्धा असते. या श्रद्धेतून अनेक गूढ घटना घडतात आणि सर्वसामान्य माणसांच्या माध्यमातून सर्व सृष्टीचा ग्रास करू पाहणाऱ्या सैतानी शक्तींचा नाश होतो. हे सूत्र धारपांनी त्यांच्या 'शपथ', 'आनंदमहल', अशा अनेक कथांतून प्रभावीपणे मांडलं आहे. कथेतील एखादं पात्र दैनंदिनी सारखं काही लिखाण करून ठेवतं आणि त्यातून पुढील कथेला, पात्रांना चालना मिळते या सूत्राचा वापर त्यांनी 'संक्रमण', 'चेटकीण', या कादंबऱ्यांमध्ये चपखलपणे केला आहे. दुष्ट शक्तींचा

प्रादुर्भाव होतो; पण त्याच वेळी तिच्या नाशाचीही योजना कार्यान्वित होत असते आणि योग्य वेळ येताच आवश्यक घटक एकत्र येऊन त्या दुष्ट शक्तीचा पूर्ण निपात होतो. 'शपथ', 'आनंदमहल', 'देवाज्ञा' या धारपांच्या कादंबऱ्यांमध्ये या नियतीसूत्राचा वाचकांना सुखद प्रत्यय येतो. काही वेळा दुष्ट शक्तींच्या विनाशासाठी सर्वसामान्य माणसांचा हत्यारासारखा वापर होतो; पण त्यांतून त्या माणसाला वेगळ्याच शक्तींचा प्रासादिक लाभ होतो. धारपांच्या 'संक्रमण', 'कुलवृत्तान्त', या कादंबऱ्यांतून वाचकांना या सूत्राचा विलक्षण थरारक अनुभव येतो.

धारपांना पोलीस, वकील या व्यावसायिकांबद्दल फारशी आस्था असावी असं त्यांच्या लिखाणात येणाऱ्या शेंऱ्यांवरून वाटत नाही. सर्वसामान्य आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या नायकाला अचानक वकिलांचं पत्र येतं आणि कुणा अनाम, अनोळखी व्यक्तीच्या मृत्यूपत्रांनं नायकाला घबाड प्राप्त होतं; पण त्यातली जीवघेणी मेख नंतर उघड होते आणि स्वतःच्या निरपेक्ष स्वभावाच्या आणि हितचिंतकांच्या साहाय्याच्या बळावर त्याची संकटातून मुक्तता होते. 'दस्त', 'संक्रमण', 'वैरी' आदी कथांतून या थराराचा वाचकांना विस्मयकारक अनुभव धारपांनी दिला आहे.

मानवी अस्तित्वाचा संपूर्ण स्वाहाकार करणारा मृत्यू हा कायमच माणसाचा शत्रू राहिला आहे आणि त्यामुळेच मृत्यू प्रत्येक माणसाला नकोसा असतो. एक अटळ आणि अपरिहार्य स्थिती म्हणूनच केवळ मृत्यूचा स्वीकार केला जातो; पण त्याला टाळता येईल का, याचा विचार बहुतांश माणसांच्या डोक्यात कधी ना कधी येतोच. काही माणसं त्यासाठी सर्वस्व पणाला लावून प्रयत्नही करतात, याची उदाहरणं पुराणकाळापासून आपल्याला आढळतात; पण त्या वेळी तपश्चर्येचा मार्ग अनुसरला गेला होता. आधुनिक काळातही ही इच्छा काही मानवांनी जोपासली, मात्र त्यासाठी मार्ग अनुसरला गेला तो अघोर विद्यांचा. त्यासाठी स्वतःचं जीर्ण, वृद्ध, मरणासन्न शरीर त्यागून

दुसऱ्याचं तरुण, सशक्त शरीर बळकवायचं आणि आपलं संपलेलं आयुष्य चिरकालिक करून घ्यायचं, असा कावा रचला गेला. त्यासाठी परकाया प्रवेशाची युक्ती वापरली गेली आणि त्या हेतुपूर्तीचा प्रयत्न केला गेला. 'प्राध्यापक वाईकरांची कथा,' 'चोरी,' 'जिवाशिवाची भेट,' 'मृत्युजाल' या कथांतून धारपांनी हे कथासूत्र अत्यंत प्रभावीपणे मांडलं आहे.

मानवी अनुवंशाच्या गुणसूत्रांतून कधी कधी अलौकिक, चमत्कृतीजन्य शक्ती काही व्यक्तींमध्ये जन्मजातपणे येतात आणि त्यांच्या माध्यमांतून अशा व्यक्ती काही अलौकिक कार्य करतात, असे चमत्कार अनेकदा घडले आहेत. धारपांच्या 'चेटकीण' या कोकणच्या पार्श्वभूमीवर घडणाऱ्या कथेत एक वृद्धा अशीच आपल्या सर्व बाजूंनी समुद्रानं वेढलेल्या वाडीवर एकटीच राहते, वडिलांकडून आलेल्या अंगभूत शक्तींच्या बळावर वाडीवरच्या दुसऱ्या घरातल्या पाशवी शक्तीला त्या घरातच कोडून ठेवते, त्या शक्तीपासून सर्वांचं रक्षण करते आणि अखेर तिचा मृत्यू झाला तरीही ती स्वतःच्या नातीच्या हस्ते त्या शक्तीचा नाश करते.

मानवी शरीरातील रक्त हा घटक धारपांना अत्यंत महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ३६

महत्त्वाचा वाटतो. गुणसूत्र वहनाचा तो एकमेव मार्ग आहे हे कारण तर आहेच, शिवाय जीवनाचे मूलभूत अस्तित्वही त्यातूनच प्रादुर्भूत होते. 'चेटकीण'मध्ये म्हणूनच 'त्यासाठी रक्ताचे नाते असावे लागते' असा उल्लेख येतो.

'आनंदमहल'मध्ये साध्या दगडावर स्वतःच्या रक्ताचा अभिषेक करून वंदना त्यात देवत्वाचा अंश जागृत करते. 'जिवाशिवाची भेट' मध्ये महावीर आर्य मातीच्या शिवलिंगावर आपल्या रक्ताचं सिंचन करून त्यात देवत्व जागवतो. 'कुलवृत्तान्त'मध्ये नायक सदानंद वज्रे तलवारीवर आपलं रक्त शिंपडून तिला देवत्वाचा स्पर्श झाला असून आता तिच्याद्वारे आसुरी शक्तीचा नाश सहज होईल, असा विश्वास देतो आणि तसंच होतं.

'शपथ'मध्ये सात मुलं एकत्र येऊन एका पाशवी शक्तीचा नाश करतात आणि त्या शक्तीचा पुन्हा प्रादुर्भाव झाल्यास पुन्हा गावी एकत्र येऊन तिचा नाश करण्याची रक्ताची शपथ घेतात आणि वीस वर्षांनी ती शक्ती पुन्हा जागी झाल्यावर गावी राहिलेला जयराम सर्वांना शपथेची आठवण करून देतो तेव्हा वीस वर्षापूर्वीच्या जखमा पुन्हा ताज्या होऊन त्यातून रक्ताचे थेंब पाझरतात, त्यांतून सर्वांना आपल्या नियत कार्याची निकड जाणवते आणि पुन्हा ते एकत्र येऊन त्या पाशवी शक्तीचा पूर्ण निपात करतात.

कालप्रवास या संकल्पनेवरही अप्रतिम भाष्य करणाऱ्या कांही कथा धारपांनी लिहिल्या आहेत. त्यातील 'विधाता' ही वाचकांना मोहित करणारी विलक्षण सुंदर दीर्घकथा आहे. तसंच समांतर विश्व हीही धारपांची आवडती संकल्पना आहे. त्यांच्या 'समर्थाचिया सेवका', 'ग्रहण', 'वासांसी नूतनांनी' आदी कथांत या संकल्पनेचा चपखल वापर करण्यात आला आहे.

दूरदर्शन हे शासकीय माध्यम होतं. त्यामुळे त्यावर अशा कथा कादंबऱ्यांवर आधारित मालिका प्रसारित होणं शक्यच नव्हतं; पण खाजगी वाहिन्या सुरू झाल्यावर असे कार्यक्रम प्रसारित होण्याची संभाव्यता

निर्माण झाली; पण धारपांच्या संदर्भात बोलायचं झालं तर ही संभाव्यता निर्माण झाली नसती तरच बरं झालं असतं असं म्हणण्याची वेळ आली. महेश कोठारे यांनी धारपांच्या कथांवर 'अनोळखी दिशा' ही मालिका निर्मित करून त्यातील कथावास्तू उद्ध्वस्त केली. तसंच 'ग्रहण' या त्यांच्या अप्रतिम कादंबरीचीही अलीकडेच एका दूरदर्शन वाहिनीवर दुर्दशा करण्यात आली. धारपांच्या 'आजी' या कथेवर आधारित 'तुंबाड' हा हिंदी चित्रपट प्रेक्षकांचं बऱ्यापैकी रंजन करून गेला.

वास्तविक धारपांच्या कथा, कादंबऱ्यांवर अप्रतिम चित्रपट किंवा मालिका यांची निर्मिती होऊ शकते; पण त्यासाठी हिचकॉक किंवा स्पिलबर्ग सारख्या प्रतिभावान आणि साक्षेपी निर्माता, दिग्दर्शकाची आवश्यकता आहे. इंग्रजी वाङ्मयात भय-गूढ कथा, कादंबऱ्या विपुल प्रमाणात निर्माण झाल्या आणि लोकप्रियही झाल्या. परदेशांमध्ये अशा साहित्याकडे दुय्यम दर्जाचं साहित्य म्हणून उपहासानं पाहिलं जात नाही. त्यामुळेच अशा साहित्यावर आधारित 'एक्झॉर्सिस्ट', 'ओमेन', 'बर्ड्स', 'सायको', 'डॅक्सुला', आदी अनेक अजरामर भयपट तिकडे निर्माण झाले. आपल्याकडे मात्र अशा साहित्याकडे उपहासानं पाहिलं जातं. त्यामुळे आपल्याकडे हिंदीत रामसे ब्रदर्सचे उथळ आणि बीभत्स चित्रपट एवढेच भयपट म्हणावे अशी वेळ आली आणि मराठीत तर फारसं कुणी या वाटेला गेलंच नाही. वास्तविक मराठीत दर्जेदार आणि चांगल्या प्रमाणात भय-गूढ कथा लिहिली गेली आहे; पण म्हणावं तसं कौतुक मराठीत या साहित्यप्रकाराला लाभलं नाही. शिवाय मराठी समीक्षाही भय-गूढ साहित्याला योग्य मूल्य देण्यात उणी पडली असंच दुर्दैवानं म्हणावं लागतं.

भय-गूढ हा साहित्य प्रकार मराठीतही अनेक प्रतिभावंत साहित्यिकांनी हाताळला आहे. सिद्धहस्त कथाकार जी.ए. कुलकर्णी यांच्याही काही कथा भय-गूढ साहित्यप्रकारात चपखल बसणाऱ्या आहेत.

प्रख्यात साहित्यिक, नाटककार रत्नाकर मतकरी यांनीही हा साहित्यप्रकार अत्यंत चांगल्या प्रकारे हाताळला आहे. त्यांचे अनेक भयकथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत आणि वाचकप्रियही आहेत; परंतु त्यांच्या बहुतांश कथा मानसिक विश्लेषणात्मक पद्धतीच्या आहेत. सुहास शिरवळकर यांनीही काही अप्रतिम भय गूढकथा लिहिल्या आहेत. गुरुनाथ नाईक यांनीही कांही अप्रतिम भय-गूढ कथा लिहिल्या आहेत. प्रदीप दळवी यांच्याही काही भय-गूढ कथा अप्रतिम आहेत. शशी भागवत यांच्या 'मर्मभेद', 'रत्नप्रतिमा' आणि 'रक्तेखा' या तिन्ही कादंबऱ्या भय-गूढ साहित्याच्या प्रवाहातल्या अत्यंत महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. डॉ. अशोक व्हटकर, द.चिं. सोमण, द.पां. खांबेटे, प.गं. सुर्वे, ग.रा. टिकेकर, गजानन क्षीरसागर, यशवंत रांजणकर, सुभाष देशपांडे, अरुण ताम्हणकर, दिवाकर नेमाडे, बशीर मुजावर, हृषीकेश गुप्ते, अशा अनेक लेखकांनी भय-गूढ साहित्याचं दालन समृद्ध करण्यात मौलिक योगदान दिलं आहे; पण नारायण धारप यांचं या साहित्य प्रकारातलं स्थान अनभिषिक्त सम्राटाचं आहे. गुणात्मकता आणि संख्यात्मकता या दोन्ही निकषांवर त्यांचं योगदान अलौकिक आहे. त्यांच्या अनेक पुस्तकांची मी अनेक पारायणं केली आहेत. त्यांच्या सर्वच कथा-कादंबऱ्यांतून सुष्ट शक्तीच दुष्ट शक्तींवर विजय प्राप्त करतात, हेच सूत्र प्रतीत होतं. वैश्विक सद्भाव आणि सहभाव यांची नित्य स्पंदित असलेली प्रकांड शक्ती खऱ्या अर्थानं 'सद् रक्षणाय खल निग्रहणाय' साहाय्यभूत होत असते, हाच दिलासा त्यातून लाभतो. अंधारगर्द भवतालात प्रकाशाचा लहानसा कवडसाही मनाला आधार देऊन जातो तसाच हा दिलासाही सध्याच्या सर्व श्रद्धा निर्मूलनाच्या भयावह काळात मानवी मनाला आधार देतो.

■ ■

विलास वि. कुवळेकर

९०९६७५७९५०

संगीत क्षेत्रात विशेषतः वाद्य संगीतात आपल्या नावाचा ठसा उमटविणाऱ्या अनेक मोठ्या व्यक्ती आहेत, त्यातील एक प्रमुख नाव म्हणजे पेटीवादक गोविंदराव पटवर्धन. गुहागरसारख्या अत्यंत लहान खेडेगावात जन्मलेल्या गोविंदरावांनी आपल्या पेटीवादनाने संपूर्ण महाराष्ट्र गाजवला. संगीत नाटक, शास्त्रीय आणि नाट्यसंगीताच्या मैफिली, पेटीचे एकलवादन अशा सर्वच प्रकारांवर आपली छाप पाडणाऱ्या गोविंदरावांची जादुई बोटे काळ्या पांढऱ्या स्वरांवर लीलया फिरू लागली, की संगीताचे सप्तरंगी इंद्रधनुष्य फुले! त्यांचे पट्टशिष्य डॉ. विद्याधर ओक यांचे शिष्योत्तम श्री. अमित ओक यांचा गोविंदराव यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्ताने लेख...!

पेटीच्या काळ्या पांढऱ्या स्वरांतून सप्तरंगी इंद्रधनुष्य फुलवणारे कै. पं. गोविंदराव पटवर्धन

अमित ओक

२०२५ वर्ष हे पं. गोविंदराव पटवर्धन यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून महाराष्ट्रभर साजरे केले जात आहे. विविध ठिकाणी कार्यक्रम आयोजित करून गोविंदरावांना आदरांजली अर्पण केली जात आहे. या लेखातून त्यांच्या सांगीतिक कारकिर्दीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

शतकांतून असा एखादा थोर माणूस जन्माला येतो, की त्याच जन्मात त्याच्या कलेचा विलक्षण आविष्कार घडून जातो. कलाकार गायक असेल तर मागील सात जन्म रियाझ केल्याप्रमाणे एका जन्मात त्याची कला थेट गळ्यात उतरते आणि हृदयाला भिडते. लता मंगेशकर, पं. भीमसेन जोशी, किशोरी आमोनकर, आशा भोसले, मोहम्मद रफी, किशोर कुमार ही काही नावां आदराने घेता येतील. जसं गायकांच्या बाबतीत आहे तसंच वादकांच्या बाबतीतही घडतं. त्यांच्याबाबतीत गळ्याच्या ऐवजी हातातून कला प्रसवते. सामान्यतः आपण कानाने ऐकतो त्यानंतर मेंदूने आकलन करतो आणि नंतर मेंदूकडून प्रोसेस होऊन उमगलेली सुरावट

हातातून उतरवतो; पण असामान्य कलाकारांच्या बाबतीत ही इतकी मोठी प्रक्रिया घडतच नाही. त्यांच्याबाबतीत ते थेट बोटानेच ऐकतात आणि क्षणार्धात बोटानी वाजवतात. पं. गोविंदराव पटवर्धन हे अशाच थोर वादकांपैकी एक! जसं पं. रविशंकर यांनी सतार मोठी केली, पं. शिवकुमार शर्मा यांनी संतूरला, पं. हरिप्रसाद चौरासिया यांनी बासरीला मोठं केलं तर उस्ताद बिस्मिल्ला खान यांनी शहनाई या दुर्लक्षित वाद्याला शास्त्रीय दरबारात मानाचं स्थान मिळवून दिलं, त्याचप्रमाणे हार्मोनियम वाद्याला लोकप्रिय करणारे म्हणून पं. गोविंदराव पटवर्धन यांचं नाव अग्रक्रमाने घ्यावं लागेल. जगातील कोणताही मनुष्यप्राणी कलेच्या बाबतीत सर्व काही साध्य केलं असं म्हणू शकत नाही. कला ही शिकवावी लागत नाही; परंतु कलेचं उत्तम सादरीकरण करण्यासाठी जे काही तंत्र, विद्या आत्मसात करावं लागतं ते मात्र गुरुमुखी शिकूनच मिळवावं लागतं. चांगला गुरू कधीही शिष्य घडवत नाही तर गुरू घडवतो. कला ही समुद्रासारखी अथांग

आहे. गोविंदराव म्हणजे याच समुद्रातला एक चमकणारा मोती, जो गुहागरच्या मातीत जन्मला आणि पुढे आपली मती गुंग होईल असं पेटीवादन करून वादनातील सगळ्या मिती पार करून अजरामर झाला.

गोविंद विठ्ठल पटवर्धन यांचा जन्म गुहागरपासून काही मैलांवर असलेल्या अडूर या गावी म्हणजेच त्यांच्या आजोळी, २१ सप्टेंबर १९२५ रोजी पहाटे ४ वाजता झाला. तो दिवस म्हणजे नवरात्रीमधील दुसरा दिवस. म्हणजेच जणू देवी सरस्वतीने पटवर्धनांच्या घरी संगीतरत्न पाठविलं... कोकणात गावागावात उत्सवांची परंपरा वर्षानुवर्षे टिकून आहे. अशा दुर्गम गावात जन्माला येऊन गोविंदरावांनी पेटीतलं वादन सुगम केलं. गोविंद पटवर्धनांची आई मूळची अडूरच्या कानिटकरांकडची... गोविंदराव एकुलते एक होते. त्यांच्या जन्मानंतर थोड्या काळाने गोविंदरावांचे वडील त्यांच्या कुटुंबासहित मुंबई येथे स्थायिक झाले. तेथे व्ही. टी स्टेशनसमोर एका इमारतीमध्ये त्यांचे कुटुंब राहत होते.

पटवर्धनांचे कुटुंब तसे आर्थिकदृष्ट्या मध्यमवर्गीय होते. मात्र संगीत क्षेत्रात उच्चवर्णीय होते. त्यांचे काका शंकर पटवर्धन व मामा गोविंद कानिटकर हे उत्तम गायक होते. त्यांचे मामा व काका त्यांच्याच घरी राहायला होते. गोविंदरावांचे काका, शंकर पटवर्धन हे हरिभाऊ पराडकर यांच्याकडे पेटी शिकत असत. त्यांची पेटी वाजवण्याची शिकवणी झाली की, गोविंदराव त्या पेटीवरती हात फिरवू लागायचे. तेव्हापासून त्यांच्या मनात संगीताविषयी आवड निर्माण झाली; परंतु त्यांची ही आवड त्यांना फार काळ जपता आली नाही कारण, त्यांच्या आईने काही कारणास्तव ती पेटी जरिपुराणवाल्याला ३ रुपयांना विकली. त्यानंतर तब्बल ३० वर्षे त्यांच्या घरी पेटीच नव्हती. होय तब्बल ३० वर्षे! म्हणजे ज्या वयात रियाझ करायचा त्याच वयात त्यांच्याकडे पेटीच नव्हती. त्यानंतर त्यांची नवीन पेटी १९६३ साली घरी आली. तरीही लहानग्या गोविंदाचा पेटीवरील उपजतच तयार झालेला हात सर्वांच्या लक्षात येत असे. मात्र त्या वेळचा काळ हा ब्रिटिश साम्राज्याचा होता, त्यांच्या विरुद्ध वातावरण तापू लागलं होतं. त्या चळवळीत सहभाग म्हणून गिरगावमध्ये 'लेंगे स्वराज्य लेंगे', 'झेंडा उंचा रहे हमारा' अशा गाण्यांच्या प्रभात फेऱ्या निघत असत. त्यामध्ये छोट्या गोविंदाला एक माणूस पाठीवर बसवायचा आणि पुढच्या माणसाच्या डोक्यावर पेटी ठेवून पेटी वाजवायची; अशी त्यांनी वयाचा ६ व्या वर्षी पहिली पेटी वाजवली. गोविंदरावांनी स्वतःच्या मुंजीत सोलोवादन केले होते, तर वयाच्या केवळ सातव्या वर्षी मास्टर दीनानाथ मंगेशकर यांना साथ केली होती. पुढील महान सांगीतिक कारकिर्दीचा श्रीगणेशा बालपणापासूनच गोविंदराव करत होते.

लहानपणापासूनच पेटी वादनात गुणवत्तेची चुणूक दाखवलेले गोविंदराव संगीत क्षेत्राचा हिमालय पादाक्रांत करण्यासाठी स्वतःचं वलय

निर्माण करायला सज्ज झाले होते. काही वादक वाद्यामुळे मोठे होतात; पण गोविंदरावांसारख्या असामान्य कलाकारामुळे हार्मोनियम वाद्याला एक वेगळी उंची प्राप्त झाली. वादकानं वाद्य मोठं करावं असं काहीसं या पेटीसोबत झाले. १९४२ साली मॅट्रिक होता होता अनेक नामवंत गायक- वादकांची गाणी त्यांनी भरपूर ऐकली. या सगळ्या गवयांचे संस्कार नकळतपणे गोविंदरावांवर होत होते. ग्वालहेर घराण्याचे गायक व व्हायोलिन वादक पं. गजाननबुवा जोशी, व्ही. शांताराम यांच्याकडे संगीत दिग्दर्शक असलेले पुरुषोत्तम सोळंकर, मास्तर कृष्णराव, बालगंधर्व, पं. गोविंदराव टेंबे अशा संगीत क्षेत्रातील कलेने श्रीमंत असलेल्या कलाकारांनी गोविंदरावांना सुरांचं धन भरभरून दिलं.

मॅट्रिक झाल्यावर गोविंदरावांची नियुक्ती ब्रिटिश नियंत्रित पोलीस खात्यात कमिशनर ऑफिसमध्ये लेखापाल म्हणून झाली. म्हणजे एकीकडे बेताल वागणाऱ्या गुन्हेगारांची नोंद, कर्मचाऱ्यांचे पगार, रजा, यांचे हिशेब सांभाळायचे

तर दुसरीकडे लय - तालात वावरणाऱ्या गायक मंडळींसोबत मात्रेचे हिशेब सांभाळायचे. या दोन्ही परस्पर विरोधी गोष्टी गोविंदरावांनी समर्पित भावनेने यशस्वी करून दाखवल्या. गोविंदरावांनी पेटीच्या काळ्या-पांढऱ्या स्वरांतून कलेचं इंद्रधनुष्य फुलवलं. 'पोलीस खात्यात काम करूनही माझा हात नेहमी साफ राहिला', असं ते गंमतीनं सांगायचे. त्यांनी पहिले संगीत नाटक 'संगीत वेणुनाद' गुहागरला १९३८ साली वयाच्या १३ व्या वर्षी पायपेटीवर वाजवले. नंतर चार वर्षांनी 'सं. शारदा' वाजवण्याचा त्यांना योग आला. यानंतर मात्र गोविंदरावांनी कधीच मागं वळून पाहिलं नाही. संगीत नाटक, शास्त्रीय व नाट्यसंगीताच्या मैफिली, सोलो वादन अशा सगळ्या मतदारसंघात आपली 'एकहाती' व ऑर्गनच्या बाबतीत 'दोनहाती' सत्ता स्थापन केली असं आपण म्हणू. त्यांनी पेटीची ३ X २ जागा आपलं सर्वस्व मानलं. वाद्यावर प्रभुत्व गाजवण्यापेक्षा प्रेम करण्यावर भर ठेवला. अर्थात वाद्यावर त्यांनी प्रभुत्व गाजवलंच आणि एक प्रकारे पेटी बोलकी केली. त्यांनी कधीही दुसऱ्यावर वर्चस्व

गाजवावं, गायकापेक्षा जास्ती वाजवावं असं कधीही केलं नाही. बिदागी किती मिळेल याची फिकीर न करता आयुष्यभर 'मी पेटीसाठी आणि माझ्यासाठी पेटी' या भावनेने स्वतःचं पेटीसोबत अद्वैत नातं तयार केलं. उत्तम व बोलकी साथसंगत, मृदुभाषी व नम्र स्वभावामुळे त्या काळातील नामवंत आघाडीच्या गायक मंडळींचे ते पसंतीचे वादक साथीदार ठरले. कुमार गंधर्व यांना १९४२ पासून १९९२ पर्यंत, राम मराठे यांना १९४४ पासून १९८९ पर्यंत, छोटा गंधर्व यांना १९७२ पासून १९९६ पर्यंत तर वसंतराव देशपांडे यांना १९७५ पासून १९८३ पर्यंत गोविंदरावांनी मैफिलीत व नाटकांत भरपूर साथ केली. रामभाऊ मराठे तर त्यांना मोठ्या भावासमान व गुरुसमान होते. भालचंद्र पेंढारकर यांची संगीत नाटकं आणि गोविंदराव यांच्या नात्याबद्दल तर काय बोलावं! १९५७-५८ पासून 'स्वामिनी' नाटकापासून सुरू झालेल्या प्रवासाने पुढे जवळपास ४० वर्षे हजारो संगीत नाटकांचा टप्पा गाठला ही गोष्टच अवर्णनीय आहे. याशिवाय पं. सुरेश हळदणकर, जयमाला शिलेदार, माणिक वर्मा, फैयाझ, पं. कृष्णराव पंडित, पं. सुरेशबाबु माने, पं. विनायकबुवा पटवर्धन, पं. भीमसेन जोशी, पं. जगन्नाथबुवा पुरोहित, पं. वझेबुवा, पं. सी.आर.व्यास अशा दिग्गज मंडळींना साथ संगत केली. त्या काळात प्रचंड प्रमाणात व्यग्र असूनसुद्धा गोविंदरावांनी डॉ. विद्याधर ओक, विश्वनाथ कान्हेरे, मकरंद कुंडले, विघ्नेश जोशी, आदित्य ओक असे नामवंत शिष्य घडवले. तसेच गोविंदरावांच्या दोन कन्या मोठी वासंती आणि धाकटी कालिंदी यांनीही वडिलांकडून उत्तम स्वरज्ञान घेऊन व्हायोलिन, पेटीवादन उत्तम प्रकारे केलं. शिष्यवर्गापैकी डॉ. विद्याधर ओक यांना गोविंदरावांचा सहवास सर्वांत जास्त काळ मिळाला. २५ वर्षापेक्षा जास्त काळ डॉ. ओक यांनी गोविंदरावांकडे शिकून त्यांची शैली

आत्मसात केली. 'माझी पेटी विद्याधरकडे आहे' असं गोविंदराव म्हणत असत. म्हणजे 'माझ्यासारखं वादन ऐकायचं असेल तर डॉ. विद्याधर ओक यांची पेटी ऐका' असं ते एका प्रसंगी देवगड येथील डॉ. आठवले यांना म्हणाले होते. 'हार्मोनियम- एक रसास्वाद' या कार्यक्रमांतून डॉ. ओक यांनी गोविंदरावांची शैली, त्यांची शब्द वाजवण्याची पद्धत, वाद्यातून शास्त्रीय असो वा नाट्यसंगीत, सगळे प्रकार कसे वाजवायचे हे उलगडून दाखवलं. गोविंदराव स्वतः कार्यक्रमं उपस्थित राहत व २-३ भैरवी वाजवत. पं. डॉ. विद्याधर ओक यांनी आपल्या 'गोविंद गुण स्मरण' या पुस्तिकेतून गोविंदरावांचं चरित्र अतिशय सुंदर पद्धतीने लिहिलं आहे व या लेखातील बरेचसे प्रसंग आणि आठवणी त्याच पुस्तकातून घेतल्या आहेत. कोणाकडेही शिक्षण न घेतलेल्या गोविंदराव यांना सरस्वती प्रसन्न होती. हार्मोनियमच्या बाराही पट्ट्यांत त्यांची सारखी हुकूमत होती. 'त्यांच्या उजव्या हातात परमेश्वर आहे', असं सुरेशबुवा हळदणकर म्हणायचे, तर 'मला भारतात एकच मनुष्य अचूक साथ करतो तो म्हणजे गोविंद पटवर्धन' असं डॉ. वसंतराव देशपांडे म्हणायचे. पु. ल. देशपांडे यांनी गोविंदरावांच्या साठीनिमित्त आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात आजवर पोटात गोळा येतो माहिती होते; पण आज गोविंदासोबत पेटी वाजवायची म्हणजे माझ्या बोट्यांत गोळा आला आहे अशी मिस्किल पण बरंच काही सांगून जाणारी टिप्पणी केली होती. बालगंधर्व, गोविंदराव टेंबे, मास्तर कृष्णराव यांनाही गोविंदराव पटवर्धन यांच्या पेटीवादनाचं कौतुक होतं.

साथसंगत आणि सोलो दोन्ही प्रकारांत पेटी वाजवण्याचं तंत्र वेगळं आहे. गोविंदरावांनी १० हजार पेक्षा जास्त संगीत नाटकांना साथसंगत केली. ५ हजारांपेक्षा जास्त खासगी मैफिलींना साथसंगत केली. यातून गोविंदरावांची अविरत पेटी वाजवण्याची क्षमता, पेटीविषयी असलेलं प्रेम दिसून

येतं. १४-१५ संगीत नाटके त्यांची गद्यासह तोंडपाठ होती. गोविंदराव साथीला म्हणजे संगीत नाटकात एक प्रॉम्टर फ्री मिळे. म्हणजे क्वचित प्रसंगी रंगमंचावर एखादा कलाकार आपले संवाद विसरला, तर चक्र ऑर्गनवरून प्रॉम्प्टिंगसुद्धा करत! त्यांच्या साथीचं वैशिष्ट्य म्हणजे ते नेहमी गायकाकडे तोंड करून बसत. प्रेक्षकांकडे नव्हे. गवई मग तो वयाने लहान असो वा मोठा तो आपला गुरू असं मानून साथसंगत करत. गायकाने वाजवायला सोडलं तर तीच जागा तशीच्या तशी त्याच वजनात वाजवून छान समेवर येत. तो आनंद अवर्णनीय असे. डॉ. काशिनाथ घाणेकर तर मध्यरात्री गोविंदरावांना गाठत व पेटी वाजवायची फर्माईश करत. गुहागर येथील साखरी आगर येथील पाटणकर कुटुंबीय गाण्यातले दर्दी आहेत. गोविंदराव बऱ्याचदा साखरी आगर गावी येऊन गावच्या लोकांना पेटीवादनातून मंत्रमुग्ध करत असत. आजही तिथले ग्रामस्थ गोविंदरावांच्या आठवणीत रमून जातात. कुमार गंधर्व, मालिनीताई राजूरकर यांचेसोबत परदेश दौऱ्यात गोविंदरावांनी पेटी साथ केली.

आयुष्यभर स्वर्गीय स्वरांची बरसात केलेल्या गोविंदरावांनी पैसाअडका, गाड्याघोडे, घरदार यांची अपेक्षा ठेवली नाही. त्यांच्यासाठी पेटी हेच सर्वस्व होतं. निगर्वी आणि साधेपणाने आयुष्य जगून ते खऱ्या अर्थाने पेटीतले गंधर्व ठरले होते. पेटीचा भाता हाच श्वास आणि तो त्यातून बाहेर येणारे मधुर स्वर हे प्राणप्रिय मानून गोविंदरावांनी जो आनंद रसिकांना दिला त्याची कधीही तुलना होऊ शकणार नाही.

३१ जानेवारी १९९६ रोजी गोविंदराव स्वर्गवासी झाले. आदल्याच दिवशी ते गोव्यावरून नाटकाचा प्रयोग वाजवून आले होते. पेटीतून बोलणारे गोविंदराव त्यादिवशी मूक झाले; पण

पुढील पिढीला पेटीवादनासाठी प्रोत्साहन आणि आशीर्वाद देऊन गेले. जशी आंब्याच्या एकाच झाडावरील लगडणारी फळं सारख्याच प्रतीची अवीट गोडीची निघतात. झाड हे घराणं मानलं तर आंबे हे शिष्यपरंपरा होईल. त्याचप्रमाणे गोविंदरावांच्या 'पेटी'वर्धन घराण्यातले शिष्यवर्ग सुमधुर पेटीवादन करून केवळ स्वर किंवा नोटेशन नाही तर त्यातून गाणारी पेटी वाजवता येईल हे संस्कार जपताना दिसत आहेत. जन्मशताब्दीनिमित्त पं. गोविंदराव यांना समस्त शिष्यवर्गाकडून मानाचा सलाम! आज हयात नसले तरी भगवान परशुरामांच्या भूमीत जन्मलेले गोविंदराव आपल्या कलेतून चिरंजीव ठरले आहेत.

■ ■

अमित ओक

हार्मोनियम व ऑर्गन वादक, चिपळूण.

९४२११३४१८४

साक्षेपी संपादन हे उत्कृष्ट साहित्य निर्मितीतील एक महत्त्वाचे अंग आहे. मुळात ज्या साहित्यकृतीचे संपादन करावयाचे आहे त्या विषयाचे सखोल ज्ञान संपादकाला असणे आवश्यक असते. त्याच्या अनुषंगाने अन्य विषयांच्या वाचन, मनन आणि चिंतनाची जोडही देणे आवश्यक असते. त्यानंतर साहित्यकृतीचा नेमका परिणाम साधला जाण्यासाठी त्या साहित्यकृतीची मांडणी करता येणे अपेक्षित असते. मराठी साहित्य क्षेत्रात अशा अनेक उत्तम संपादकांची परंपरा आहे. पुढील लेखात 'एकट्याचे गाणे - शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित' आणि 'गोमंतकीय स्त्रीलिखित मराठी कविता' या संपादित ग्रंथाचा संशोधनात्मक दृष्टीने घेतलेला आढावा पाहता येईल.

'एकट्याचे गाणे - कविवर्य शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित' आणि 'गोमंतकीय स्त्रीलिखित मराठी कविता' या गोमंतकीयांनी संपादित केलेल्या ग्रंथांचा संशोधनात्मक आढावा प्रा. विनायक बापट

संपादन हे अत्यंत महत्त्वाचे असे कौशल्य आहे आणि उत्तम संपादक होण्यासाठी अनेक गुणांची आवश्यकता असते. निवड, मांडणी, संश्लेषण, विश्लेषण, सारासार विवेक, नेमकेपणा, विषयाची सखोल जाण, संशोधन वृत्ती व समीक्षात्मक दृष्टिकोन या सर्व गुणांची जोड असेल तरच एखादा उत्तम संपादक होऊ शकतो. मराठीला संपादित साहित्याची एक समृद्ध परंपरा आहे. संत एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीची तयार केलेली शुद्ध प्रत हे मराठीतील पहिले संपादित कार्य म्हणून सांगता येते.

गोमंतकाला देखील संपादित वाङ्मयाची समृद्ध परंपरा आहे. माधव चंद्रोबा दुकले यांना गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचे आद्य संपादक म्हणता येते. त्यांनी १८६० मध्ये 'सर्वसंग्रह' या नावाचे नियतकालिक सुरू करून अनेक प्राचीन मराठी ग्रंथांचे त्यात अनेक सुधारणा करून पुन्हा संपादन केले. या प्राचीन ग्रंथांचे विरामचिन्हांच्या साहाय्याने पुनर्लेखन त्यांनीच सर्वप्रथम केले. नंतरच्या काळात त्यांचे बंधू अनंत चंद्रोबा दुकळे यांचेही सहकार्य त्यांना या संपादन

कार्यात लाभले. त्यांनी केलेले हे संपादन कार्य अतुलनीय म्हणावे असेच आहे.

रा.वि. माडगांवकर, सूर्याजी सदाशिव महात्मे, श्रीपाद वागळे, भगवंत पै रायकर, कृष्ण जगन्नाथ थळी, अशा अनेकांची गोमंतकातील आद्य संपादक म्हणून नावे घेता येतात. एका अर्थाने आदर्श संपादनाचा वस्तुपाठ गोमंतकीय संपादकांनी मराठीला घालून दिला असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. नंतरच्या काळातील संपादन कार्यातील एक अत्यंत महत्त्वाचे गोमंतकीय नाव म्हणजे अ.का. प्रियोळकर. संशोधन आणि संपादन या क्षेत्रातील हे ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व आहे. पाठचिकित्साशास्त्राचे जनक म्हणूनही प्रियोळकरांकडे पाहिले जाते. त्यांनी संपादित केलेली सर्वच पुस्तके संपादनाचा अत्युत्तम नमुना आहेत. पु.पं. लाड, यांचे नावदेखील या संपादन कार्यात आदराने घ्यावे लागते. त्यांनी तुकाराम गाथेचे केलेले संपादन महत्त्वाचे आहे. नंतरच्या काळात प्रा. एस. एस. नाडकर्णी व प्रा. रवींद्र घवी यांनी काही चांगली संपादने केली.

प्रा. अशोक मनगुटकर व प्रा. आशा मनगुटकर यांनी तसेच प्रा. अरुणा गानू, प्रा. विद्या प्रभुदेसाई व प्रा.स्नेहा महांबरे, प्रा. विनय बापट यांनी काही पुस्तकांचे सहसंपादन केले आहे.

नव्वदोत्तर काळाचा विचार करता श्री. परेश प्रभू यांनी केलेले संपादन कार्य मौलिक स्वरूपाचे आहे.

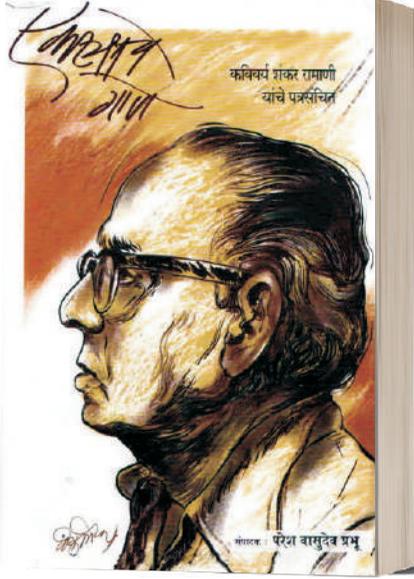
१) भारतकार हेगडे देसाई यांचे अग्रलेख - खंड २ (प्रा. रवींद्र घवी यांच्यासह संयुक्त संपादन.), २) गोमंतकीय मराठी पत्रकारिता आणि भारतकारांचा वारसा (हेगडे देसाई यांच्यावरील चर्चासत्रातील शोधनिबंधांचे संपादन), ३) सोन्याचा पिंपळ (प्राचार्य गोपाळराव मयेकर सद्भाव ग्रंथाचे संपादन), ४) प्रभुदेव (पं. प्रभुदेव सरदार यांच्यावरील कॉफीटेबल बुकचे संपादन), ५) नंदादीप (दामोदर अच्युत कारे यांच्या कवितासंग्रहाच्या पुनर्मुद्रणाचे संपादन) ६) बाकी संचित (बा. भ. बोरकर यांना आलेल्या पत्रांचे संपादन) ७) एकट्याचे गाणे (कविवर्य शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित - संपादन), ८) मी नाटकवाला (पं. प्रसाद सावकार यांच्या नाट्यजीवनाच्या आठवणींचे शब्दांकन व संपादन) अशा अत्यंत मौल्यवान अशा संदर्भ ग्रंथ, उपयुक्त असलेल्या ग्रंथांचे संपादन त्यांनी केले आहे. गोमंतकात नव्वदोत्तर काळात त्यांच्याएवढ्या निष्ठेने व प्रामाणिकतेने आणखी कोणीच संपादन कार्य केलेले नाही. या पुस्तकांचे त्यांनी केलेले संपादन म्हणजे उत्कृष्ट संपादन कसे असावे याचा एक नमुनाच आहे असे म्हणावे लागते. 'एकट्याचे गाणे - कविवर्य शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित' हेदेखील उत्कृष्ट संपादन कसे असावे याचा नमुनाच आहे.

यातील काही महत्त्वाच्या गोष्टींची नोंद करून हे संपादन उत्कृष्ट का झाले आहे हे समजून घेता येईल. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे हे पुस्तक करण्यामागील हेतू अगदी सुरुवातीलाच स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात, 'कविवर्य शंकर रामाणी यांच्या आयुष्यभराच्या वाटचालीतील उपलब्ध पत्रव्यवहाराचे हे संकलन महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ४४

आणि संपादन आहे. त्यामधून कविवर्य शंकर रामाणी यांचे एकूण व्यक्तिमत्त्व आणि त्याच्याशी अविभाज्यपणे जोडली गेलेली त्यांची कविता याचे अत्यंत जवळचे दर्शन काव्यरसिकांना घडावे असा यामागील स्वच्छ सरळ हेतू आहे.'^१

शंकर रामाणी हे काहीसे एकांतात रमणारे कवी होते, त्यामुळे या कवीला समजून घेण्यात हा पत्रव्यवहार अत्यंत उपयुक्त आहे हे आपल्या सहज लक्षात येते. व्यक्ती म्हणून असलेले रामाणींचे अस्तित्व सर्वासमोर यावे हादेखील या संपादित ग्रंथाचा उद्देश स्पष्ट करताना संपादक म्हणतात, 'हा साहित्यिकांदरम्यानचा पत्रव्यवहार असल्याने वाङ्मयीन चर्चा हा त्याचा महत्त्वाचा भाग आहेच; परंतु त्यापेक्षाही रामाणींच्या स्वभावातील गुणदोष त्यांच्या अवतीभवतीच्या सुहृदांच्या आणि चाहत्यांच्या या पत्रोत्तरांमधून अपरिहार्यपणे प्रतिबिंबित होताना दिसतात. रामाणींच्या स्वभावाचे कंगोरे स्पष्ट करणारे अनेक उल्लेख त्यांना आलेल्या विविध साहित्यिकांच्या या पत्रांमध्ये आढळतील.'^२

संपादकाने त्यांच्या कवितेच्या व उपलब्ध काही माहितीच्या आधाराने त्यांच्या जीवनाचा घेतलेला आलेख अपूर्व असाच आहे व त्यासाठी रामाणींचा जो अनेक मान्यवरांशी पत्रव्यवहार होता त्या पत्रांचा घेतलेला आधार या ग्रंथाचे मूल्य वाढवितो. इतरत्र प्रसिद्ध झालेले शंकर रामाणींबद्दलचे जे लेख आहेत त्यांचे घेतलेले संदर्भ या लेखनाला अधिक आशयसंपन्न करतात. रामाणींचे जीवनदर्शन नेमकेपणाने घडविण्याचे कार्य या पुस्तकाच्या माध्यमातून संपादकांनी केले आहे. काहीकडे संपादकांनी केलेल्या मार्मिक टिप्पणी महत्त्वाच्या आहेत उदा: शंकर रामाणी यांनी 'आव्ह मारिया' आत्मकथनपर कवितेत जे लिहिले आहे त्याचा संदर्भ घेऊन विश्लेषण करताना त्यांच्या ओळी देत संपादक म्हणतात,

‘उमर चौदा : मला माझी पोरसवदा
कविता अकल्पित भेटली... माझीच झाली.’
तिने ‘समग्र आयुष्य पिळून काढले.
प्रखर शाप दिला!’
खरोखर हा शाप होता,
की आयुष्यभर ठणकणाऱ्या दुःख
व्यथांवरचा उतारा असलेले वरदान होते ?^३

अशा मार्मिक टिप्पण्यांमधून संपादकांचे कवितेबद्दलचे आणि कवी म्हणून रामाणी जे आयुष्य जगले त्या आयुष्याबद्दलचे आकलन यथार्थपणे व्यक्त होताना दिसते. किंवा ‘या तुझ्या कसल्या कविता’ म्हणून त्यांच्या वडिलांनी त्यांची निर्भत्सना केली. यावर प्रतिक्रिया देताना संपादक म्हणतात, ‘पण त्यामुळे रामाणींचे कवितेवरचे प्रेम काही आटले नाही. प्रेम आटले ते वडिलांवरचे.’ किंवा त्यांच्या कवितेबद्दल मतप्रदर्शन करताना ‘आता त्यांच्या उदासीची एक निखळ कविता झाली होती’ (पृ. २६) या सर्व टिप्पण्यां- मधून संपादक आपल्या या संपादन कार्याशी किती एकरूप झाला आहे हे लक्षात येते. ज्यांच्या आलेल्या पत्राचे संपादन केले आहे

त्यांचा नेमका स्वभाव कसा होता हे सांगण्यासाठी त्यांनी एक प्रसंग सांगितला आहे.

‘कातरवेळ’च्या ‘प्रस्तावने’त रेग्यांनी रामाणींच्या तत्कालीन कवितेतील एकसुरीपणावर, सांकेतिकतेवर बोट ठेवले आहे. ‘ही निसर्गाच्या रंगरेषांवर, क्वचित लहरींवर पोसलेली आहे. तिच्यातील भावुकपणा जाणवतो; परंतु ती बिल्वरांची किणकिण आणि कुंतलांची भुरभुर यांच्या फारशी पलीकडे जात नाही. गाढ मिठीचे तिला वावडेच आहे.’ असे रेग्यांनी त्यात लिहिले आहे. ‘त्या कवितेत प्रीतीची आर्त कोमल हाक आहे; पण व्यथा - वेदना उत्कट नाहीत.’ असे रेगे त्या प्रस्तावनेत म्हणतात. या प्रस्तावनेत रेग्यांनी रामाणींच्या कवितेच्या मर्यादा दाखवून दिल्याने त्यानंतरच्या कोणत्याही काव्यसंग्रहाला रामाणींनी कोणाचीच प्रस्तावना घेतली नाही. ‘वास्तविक, प्रस्तावनेत लेखक/कवीच्या निकृष्ट साहित्याचीही भलामण करायची असते. तसे मी रेग्यांना प्रत्यक्ष भेटित सांगितले, तर डोळे मिचकावीत ते नुसते हसले.’ असे रामाणींनी म.सु.पाटील यांना पाठवलेल्या पत्रात लिहिले आहे.^४

हे संदर्भ देत रामाणींचा स्वभाव कसा होता हे संपादक नेमकेपणाने सांगताना दिसतात. आपल्या कवितेवरची टीका रामाणींना अजिबात सहन होत नसे हे अनेकांनी सांगितले आहे. या ठिकाणी ते जणू पुराव्यानिशी सांगितले आहे. रामाणींच्या एकूण कवितेबद्दल भाष्य करताना माधव बोरकरांचा संदर्भ देऊन त्यांची मराठी व कोंकणी या दोन्ही कविता वेगवेगळ्या प्रकृतिधर्माच्या आहेत हे संपादकांनी सांगितले आहे. माधव बोरकरांचे मूळ निरीक्षण असे आहे, रामाणींनी आपली उत्तम कविता मराठीत लिहिली असे काही समीक्षकांना वाटते. रामाणींची मराठी कविता ‘लिरिकल, आध्यात्मिक, ग्रांथिक व बांधेसूद’, तर कोंकणी कविता मात्र, ‘मोनोलॉगपर,

नाट्यात्म, वा कथनात्म, फापटपसारा असलेली' असल्याचे मत माधव बोरकर यांनी नोंदविलेले आहे.^५

खरे तर रामाणी समजून घेताना हे निरीक्षण खूप महत्त्वाचे आहे. भाषा बदलली तर कवितेचा प्रकृतिधर्म कसा बदलतो? हा प्रश्न सगळ्यांनाच विचार करायला लावणारा आहे. हे संपादन रामाणींना विविध मान्यवरांनी पाठवलेल्या पत्रांचे असले तरी रामाणी माणूस म्हणून कसे होते हे सांगण्यासाठी इतर काही पुराव्यांचा आधार घेऊन त्यांनी आपली मांडणी केली आहे आणि बऱ्याच ठिकाणी या पत्रांचाच आधार घेतला आहे. त्यामुळे या पुस्तकाला असलेल्या प्रस्तावनेला मोठे संदर्भमूल्य प्राप्त झाले आहे.

पत्रांचे प्रत्यक्ष संकलन करित असताना सर्वच पत्रे निवडलेली नाहीत. रामाणींच्या जीवनावर प्रकाश पडेल, रामाणी अधिक चांगल्या रीतीने समजू शकतील अशीच पत्रे निवडली आहेत व ती मांडताना कालक्रम मात्र पाळला आहे. एकेक मान्यवर घेऊन त्याचा योग्य असा परिचय देऊन त्यानंतर पत्रांची मांडणी केली आहे. पहिले एकच पत्र हे रामाणींनी डॉ. अरुणा ढेरे यांना पाठवलेले आहे. या विस्तृत पत्रात त्यांनी आपला जीवनप्रवास चित्रित केला असल्याने त्याचे संदर्भमूल्य खूप जास्त आहे. अनेक गोष्टींचे खुलासे तळटिपा देऊन केले आहेत. जेणेकरून वाचताना वाचकाला कोणतीच अडचण येत नाही, उलट अधिकची माहिती मिळते. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे ही पत्रे तशीच्या तशी घेतलेली नाहीत, त्यातील अनावश्यक किंवा खाजगी स्वरूपाचा भाग गाळलेला आहे. म्हणजे यातील प्रत्येक पत्राचा संपादकाने साक्षेपी अभ्यास केला आहे हे लक्षात येते. काही तळटिपा पाहण्यासारख्या आहेत.

उदा: *यापुढील परिच्छेद पुस्तकात प्रसिद्ध

करण्यायोग्य न वाटल्याने गाळण्यात आला आहे - संपादक^६

पत्रातील काही भाग का वागळला याचा खुलासा केला आहे, जेणेकरून वाचक किंवा अभ्यासक यांना त्या संबंधीची माहिती मिळावी. इतर अनेक ठिकाणी अशाच टिपा देऊन संपादकाने खुलासा केला आहे.

उदा : पत्रात आलेल्या एका कवितेचा संदर्भ देताना, पत्रात उल्लेख असलेली 'चमचाभर जिणे जगताना' २००० साली प्रकाशित झालेल्या 'गर्भांगार'मध्ये आहे. (पृ.११८) असा खुलासा करणारी टीप दिली आहे, तर काही ठिकाणी पत्रात आलेल्या काही उल्लेखांच्या अनुषंगाने, पत्रात भाऊ भालेराव यांचा उल्लेख आहे. त्यांची कविता 'सत्यकथा'कडून परत आली तेव्हा त्यांनी ती शैलजा देशमुख या नावाने पाठवली. ती छापली गेली. भालेरावांनी 'नागपूर तरुण भारत'मध्ये त्यावर लेख लिहिला. (१८) असा अधिकचा खुलासा वाचकांसाठी दिला आहे. पत्रात उल्लेख झालेल्या काही व्यक्तींचे संदर्भदेखील तळटिपा देऊन दिले आहेत, उदा., पत्रात उल्लेख असलेला Oscar-claude Monet (उच्चार - मॉने; जन्म : १४ नोव्हेंबर १८४०, मृत्यू : ५ डिसेंबर १९२६ - हा फ्रेंच चित्रकार 'इम्प्रेशनिस्ट' चित्रशैलीचा जनक मानला जातो.) त्यामुळे या पत्रांचा किती बारकाईने अभ्यास संपादकांनी केला आहे हे लक्षात येते, तसेच हे सर्व संदर्भ शोधण्यासाठी त्यांनी किती मेहनत घेतली असेल हेदेखील लक्षात येते. अशा असंख्य टीपा या ग्रंथात आहेत, ज्या संपादकांनी हा ग्रंथ संपादित करताना जे परिश्रम घेतले आहेत त्याची साक्ष वारंवार देतात.

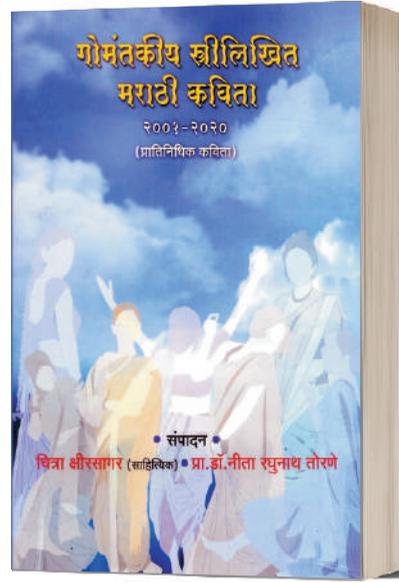
हे संपादनाचे विशेष नोंदविताना वंदना बोकील कुलकर्णी यांनी व्यक्त केलेला अभिप्राय पाहण्यासारखा आहे. त्या म्हणतात, 'संग्रहाच्या

अखेरीस एक परिशिष्ट दिले आहे, त्यामध्ये 'दिवे लागले रे दिवे लागले' या प्रसिद्ध कवितेची जन्मकथा वाचायला मिळते. ती तर मुळातूनच वाचायला हवी. रामाणींचे काही फोटो, त्यांचे हस्ताक्षर आणि त्यांच्या मराठी व कोंकणी कवितासंग्रहांची सूची या इतर बाबींमुळे या संग्रहाचे संदर्भमूल्य उंचावले आहे.'^७

या संपादित ग्रंथांचे सर्व विशेष लक्षात घेता एक 'उत्कृष्ट संपादन' म्हणून या संपादित ग्रंथाकडे पाहता येते.

सौ. चित्रा क्षीरसागर, डॉ. नीता तोरणे यांनी संपादित केलेले व साहित्यलेणी प्रतिष्ठान ताळगांव-गोवा. यांनी प्रकाशित केलेले 'गोमंतकीय स्त्री लिखित मराठी कविता: २००१-२०२० प्रातिनिधिक कविता' हे देखील अत्यंत महत्त्वाचे असे संपादित पुस्तक आहे. गोमंतकीय साहित्यात स्त्रियांचे योगदान प्रारंभापासून राहिले आहे. गोकुळाबाई तळावलीकर, गोदावरीबाई नायक, सीताबाई कुंडईकर, सोसुबाई केंकरे अशी प्राचीन गोमंतकीय कवयित्रींची समृद्ध परंपरा आपल्याकडे आहे. नंतरच्या काळातील रेखा ठाकूर, गिरीजा मुरगोडी, प्रतिमा पै, रेखा पौडवाल, रेखा मिरजकर, लीना पेडणेकर, आरती दिनकर, मेघना करूंदवाडकर, राधा भावे, दया मित्रगोत्री व अगदी आताच्या काळातील डॉ. अनुजा जोशी, अंजली चितळे, संगीता अभ्यंकर, स्नेहा सुतार या कवयित्रींनी देखील गोमंतकीय मराठी कवितेला खूप समृद्ध केले आहे. अर्थात यानंतरच्या काळातील अनेक कवयित्रींच्या कवितांचा समावेश या संपादित पुस्तकात करण्यात आला आहे. या पुस्तकाला प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ यांची विस्तृत प्रस्तावना आहे व त्यात २००१ ते २०२४ या काळात मराठी कविता

लिहिणाऱ्या किमान शंभर कवयित्री असतील असं म्हटलं आहे. या संपादित काव्यसंग्रहात एकूण २३ कवयित्रींच्या कवितांचा समावेश आहे. या कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कवयित्रींची संख्या शंभरच्या आसपास गृहीत धरली तरी त्यांच्या कवितांचे एक प्रातिनिधिक चित्र स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीने इतक्या कवयित्रींच्या कवितेचा सहभाग या काव्यसंग्रहात असणे योग्य वाटते.^८

या काळात एवढ्या कवयित्रींचे संग्रह प्रकाशित झाले हेदेखील कौतुकास्पद आहे. साधारणतः शंभर पैकी तेवीस ही संख्या प्रातिनिधिक म्हणण्याइतपत नक्कीच आहे. हे संपादन कार्य करून सौ. चित्रा क्षीरसागर व डॉ. नीता तोरणे यांनी खूप मोठे काम केले आहे कारण, यामुळे २१ व्या सहस्रकाच्या पहिल्या २५ वर्षांची गोमंतकीय कवयित्रींची कविता एकत्रितपणे रसिकांसमोर आली आहे. अभ्यासकांच्या दृष्टीने देखील हे खूप सोईचे झाले आहे. गोमंतकीय कवयित्रींच्या अभ्यासाला यामुळे निश्चित चालना मिळणार आहे. गोमंतकीय

कवयित्रींचा एकत्रित अभ्यास करणे हेदेखील यामुळे सुकर झाले आहे. आपल्या संपादकीय निवेदनात या कवितांचे प्रातिनिधिक संकलन करण्यामागील हेतू स्पष्ट करताना, 'गोमंतकात मराठी भाषेची चळवळ पुढे नेताना, उपरोक्त दशकातील कविता काळाच्या उदरात गडप होण्यापूर्वी पुढील पिढीसाठी एक साहित्यिक दस्तऐवज तयार करावा; असा विचार मनात आला.'^{१९} असे संपादकांनी म्हटले आहे; परंतु ही संपादित केलेली कविता एका नव्हे तर दोन दशकांतील आहे, आणि एवढ्या लवकर ही कविता काळाच्या उदरात गडप झाली असती असे वाटत नाही; परंतु अभ्यासाच्या दृष्टीने व प्रातिनिधिक स्वरूपात कविता एकत्रितपणे समोर येण्याच्या दृष्टीने हे संपादन महत्त्वाचे आहे. 'या दोन दशकांतील कवयित्रींच्या कवितांचे विश्लेषण करताना त्यांच्या काव्यातून जीवनाच्या व्यामिश्र जाणिवा प्रकट होतात. त्यामुळे त्यांच्या सुखदुःखाचे अनेक पदर अधिकाधिक आशय समृद्ध करताना दिसतात.'^{२०}

असे संपादकांनी म्हटले आहे व ते अगदी रास्त आहे. कवितेत प्रामुख्याने व्यंजना शक्ती दिसते असे म्हटले असले तरी संग्रहित कवितांमध्ये अशा मोजक्याच कविता सापडतील. कवितांची निवड करताना ज्यांचा किमान एक संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे त्यांच्याच कवितांचा विचार केला आहे असे म्हटले आहे; परंतु अनेक कवींच्या अप्रकाशित कविता संग्रहात समाविष्ट आहेत. 'एक संग्रह' हा निकष ठेवला तर कवितासंग्रहातून प्रकाशित झालेली कविताच या प्रातिनिधिक संग्रहात घेणे अपेक्षित असते. दुसरे महत्त्वाचे म्हणजे संपादकांनी स्वतः प्रस्तावना न लिहिता ती दुसऱ्याकडून का लिहून घेतली, हे समजत नाही कारण, एखादा काव्यविषयक संपादित ग्रंथ तयार केला जातो तेव्हा कवितांची निवड करण्यापासून ते त्याची मांडणी करण्यापर्यंत संपादकांची एक दृष्टी असते व ती त्या

संपादकीय विश्लेषणातून व्यक्त होत असते; परंतु या ठिकाणी प्रस्तावना वेगळ्या व्यक्तीने लिहिल्याने ती दृष्टी व्यक्त होऊ शकलेली नाही.

प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ यांनी या पुस्तकाला खूप सुंदर प्रस्तावना लिहिली आहे व या संग्रहात समाविष्ट झालेल्या सर्व कवितांचा चांगला विश्लेषणात्मक आढावा घेतला आहे. त्यातील काही निरीक्षणे महत्त्वाची आहेत. उदा.,

'या संग्रहातील बहुतांश कविता पूर्वसुरींच्या प्रभावापासून पूर्णतः मुक्त आहेत. पूर्वपरंपरेच्या काव्यात्म परिघात फिरत राहणे बहुतांश कवयित्रींना मान्य नसल्याचे दिसते. नवी-नवी क्षितिजे, नवी-नवी आव्हाने त्या समर्थपणे शोधताना, स्वीकारताना दिसतात. त्यामुळेच त्यांच्या काव्याभिव्यक्तीत कमालीचे नावीन्य दिसते. ते नावीन्य रसिक मनाला भावल्याशिवाय राहणार नाही.'^{२१}

असे त्यांनी म्हटले आहे; परंतु ते फक्त पूर्वसुरींच्या कवयित्रींबद्दल बोलत आहेत की एकूण पूर्वसुरींच्या काव्यप्रभावाबद्दल बोलत आहेत ते नेमकेपणाने लक्षात येत नाही कारण यात समाविष्ट असलेली कविता पूर्वसुरींच्या काव्य प्रभावातून पूर्ण मुक्त आहे असे अजिबात वाटत नाही. अर्थात प्राचीन कवयित्रींच्या काव्याचा विचार करता हे मत मान्य करता येईल. त्यांनी हे संपादन केल्याबद्दल दोन्ही संपादकांचे केलेले कौतुक मात्र रास्त आहे. हे कौतुक करताना ते म्हणतात, 'गोमंतकीय स्त्रियांच्या कवितेची अखिल मराठी साहित्य विश्वाने दखल घ्यावी, या कवितेचे सर्वदूर अध्यापन व्हावे, समीक्षा व्हावी म्हणून अशा प्रकारची संपादने अत्यंत उपयुक्त ठरतात. या संग्रहाच्या संपादनाची संकल्पना अत्यंत स्तुत्य असून दोन्ही संपादिका कौतुकास निश्चितच पात्र आहेत. या दोन्ही कवयित्री मूळच्याच जातिवंत कवयित्री असल्याने, एक वाङ्मयसेवा म्हणून त्या या काव्यसंग्रहाच्या संपादनास उद्युक्त होणे स्वाभाविक

म्हणावे लागेल.’^{१२}

या विस्तृत प्रस्तावनेत निसर्ग संवेदना व्यक्त करणाऱ्या कविता, प्रादेशिकतेचे दर्शन घडविणाऱ्या कविता, सामाजिक आशयाच्या कविता, जीवनवादी कविता, आध्यात्मिक आशयाच्या कविता, नातेसंबंधातील कविता, स्त्रीविषयक कविता, स्त्रीवादी कविता, आत्मगतात्मक कविता, उपहास- विडंबनपर कविता, काव्यनिर्मितीमागील भूमिका स्पष्ट करणाऱ्या कविता, अशा वेगवेगळ्या अंगाने या संग्रहात समाविष्ट केलेल्या कवितांचे खूप सुंदर विश्लेषण प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ यांनी केले आहे; परंतु या संग्रहात बऱ्याच प्रेम विषयक कविता आहेत तसेच अस्तित्ववादी जाणिवेच्या बऱ्याच कविता आहेत त्यांचा ऊहापोह या प्रस्तावनेत झाला पाहिजे होता, असे वाटते.

समकालीन मराठी कवयित्रींनी लिहिलेली कविता आणि गोमंतकीय कवयित्रींची कविता याचा तुलनात्मक अभ्यास या संपादित ग्रंथात होणे आवश्यक होते त्यामुळे समकालीन मराठी कवितेच्या संदर्भात गोमंतकीय कवयित्रींची कविता कुठे आहे? याबद्दल निश्चित काही सांगता आले असते व या संपादनाला अधिक जास्त खोली प्राप्त झाली असती. समकालीन मराठी कवितेत कल्पना दुधाळ सारख्या कवयित्रीने वेगळ्या प्रकारची ग्रामीण कविता लिहून स्वतःचे असे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. गोमंतकीय कथाकारांनी समकालीनांच्या पावलावर पाऊल ठेवून समृद्ध अशी ग्रामीण कथा लिहिली आहे; परंतु गोव्यात ग्रामीण कविता अजिबात लिहिली जात नाही त्याचेही काही विश्लेषण झाले असते, तर अभ्यासकांच्या दृष्टीने ते खूप उपयुक्त झाले असते. अशा काही गोष्टी साधल्या असत्या तर हे संपादन अजूनही मौलिक झाले असते; परंतु जे काम केले आहे ते देखील खूप महत्त्वाचे आहे व अशा प्रकारच्या संपादनाचा हा

पहिलाच प्रयत्न असल्याने सौ. चित्रा क्षीरसागर व डॉ. नीता तोरणे निश्चितच कौतुकास पात्र आहेत.

ही दोन्ही संपादित पुस्तके गोमंतकीय संपादित साहित्याला अजून पुढच्या पायरीवर घेऊन जाणारी आहेत असे निश्चित म्हणता येते.

संदर्भसूची :

- १) प्रभू, परेश, (संपा.), ‘एकट्याचे गाणे: कविवर्य शंकर रामाणी यांचे पत्रसंचित’, गोवा मराठी अकादमी, पणजी, मार्च-२०२२ पृ.५)
- २) उ. नि. पृ.५,६
- ३) उ. नि. पृ.१३
- ४) उ. नि. पृ.१८
- ५) उ. नि. पृ.२८
- ६) उ. नि. पृ.५५
- ७) बोकील-कुलकर्णी, वंदना, ‘पत्राच्या सोबतीने गायलेले एकट्याचे गाणे’, देवधर विद्या, ‘पंचधारा’ शंकर रामाणी विशेषांक, वर्ष -६५, जुलै ते सप्टेंबर २०२२, हैदराबाद.
- ८) क्षीरसागर चित्रा, तोरणे नीता (संपा.), ‘गोमंतकीय स्त्री लिखित मराठी कविता: २००१-२०२० प्रातिनिधिक कविता’, साहित्य लेणी प्रतिष्ठान, पणजी-२०२३ पृ.९
- ९) उ. नि. पृ.५
- १०) उ. नि. पृ.६
- ११) उ. नि. पृ.१०
- १२) उ. नि. पृ.१०

■ ■

प्रा. विनायक बापट

मराठी अध्ययनशाखा

शणै गोंयबाब भाषा आणि साहित्य महाशाळा गोवा विद्यापीठ
ताळगाव- गोवा.

भाषेतील शब्दरचना व तिचे उपयोजन, आकलन किती प्रमाणात होते आणि त्या विशिष्ट भाषेतील किती शब्द जास्तीत जास्त लोकांना समजतात, किती शब्द त्या भाषेच्या प्रकृतीशी मिळणारे जुळणारे आहेत, किती शब्द ती भाषा बोलणाऱ्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक सहसंबंध आणि संकेतांशी अनुकूल आहेत याला भाषा अभ्यासात स्थान द्यायला हवे. प्रस्तुत विषयाची मांडणी करत असताना विविध भाषांतील साहित्य आणि त्याचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान याचा आढावा घेत भाषाशुद्धी, परिभाषेची जडणघडण, मराठी भाषेचे लेखन, उच्चारण यावरही प्रस्तुत शोधनिबंधात भाष्य केले आहे.

भाषा विकासाचे सामाजिक परिवर्तन

डॉ. राजश्री पराग देशपांडे

प्रस्तावना :

भाषा व साहित्यावर वेगवेगळ्या ग्रंथांतून आजवर अभ्यास झालेला आहे. भाषेतील शब्दरचना व तिचे उपयोजन, आकलन किती प्रमाणात होते आणि त्या विशिष्ट भाषेतील किती शब्द जास्तीत जास्त लोकांना समजतात, किती शब्द त्या भाषेच्या प्रकृतीशी जुळणारे आहेत? किती त्या भाषेच्या कुशीत जन्म घेणारांच्या प्रत्यक्ष सामाजिक आणि सांस्कृतिक सहसंबंधांशी व संकेतांशी अनुकूल आहेत याला भाषा अभ्यासात विशेष स्थान दिले पाहिजे. प्रस्तुत विषयाची मांडणी करत असताना विविध भाषांतील दर्जेदार साहित्य व त्यांचा सामाजिक परिवर्तनात योगदान कसे राहिले आहे याचा आढावा घेतलेला आहे. तसेच भाषाशुद्धी, परिभाषेची घडण, मराठीचे लेखन आणि उच्चारण आदी अद्याप चर्चेत असणाऱ्या प्रश्नांवर देखील या शोधनिबंधातून प्रकाश टाकला आहे.

भाषा म्हणजे काय ?

भाषा हे संवादाचे साधन मानले तर मराठीसारखी

एखादी भाषा कशी तयार होते आणि तिचे उपयोजन कसे होते, ती कशा स्वरूपात वापरली जाते?

भाषा म्हणजे विचार, भावना, अनुभव व कल्पना व्यक्त करण्याचे साधन असते. भाषेतूनच अभिव्यक्ती साकारते, ज्यामध्ये स्वाभाविक किंवा नैसर्गिक आणि कृत्रिम व सांकेतिक हे दोन प्रकार सांगता येतील. मनुष्यप्राण्याची बोलण्याची भाषा किंवा संकेत ठरवून केलेली हावभावाची भाषा यांची गणना कृत्रिम भाषेत होते.

‘भाषा’ हा शब्द ‘भाष’ या संस्कृत धातूपासून आला असून त्याचा अर्थ ‘बोलणे’ किंवा ‘बोलण्याचा व्यवहार करतो’ असा आहे. आपल्या मनातील भाव भावनांचे प्रकटीकरण भाषेच्याच द्वारे होत असते. तसेच आपले विचार लिहून ठेवण्यासाठी आपण ‘लिपी’ वापरतो. लिपीचा शोध लागल्यामुळे लेखन शक्य झाले. बोलणारा आणि ऐकणारा यांना जोडणारा एक महत्त्वाचा पूल म्हणजे भाषा होय. रोजच्या व्यवहारातील दैनंदिन कामे करण्यासाठी तसेच वैचारिक आदान-प्रदान करण्यासाठी भाषा हेच एकमेव माध्यम असल्याचे लक्षात येते.

देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी 'मराठी असे आमची मायबोली, जरी आज ती राजभाषा नसे' अशी खंत व्यक्त करत असतानाही माधव जूलियन यांच्या मनी तिच्या 'यशाची दिव्य आशा' वास करीत होती. त्यानंतर स्वातंत्र्य येऊन तीन तपे उलटली, १९६० साली महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले व कागदोपत्री मराठीला राजभाषेचा दर्जा मिळाला. तरीही प्रत्यक्षात इंग्रजीचे वर्चस्व कमी झाले नाही, दरम्यान ऑक्टोबर २०२४ मध्ये भारत सरकारने मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवून दिला. तरी भाषेला असणारी स्वतंत्र अभिव्यक्ती, अस्मिता व सुप्रतिष्ठित अस्तित्त्व यांचा विचार करता मराठी साहित्यात आपण अधिक मोलाची भर घालून भाषेचे किंवा साहित्याचे नवे प्रयोग किंवा प्रवाह निर्माण करू शकतो याचा विचार व्हायला हवा. महाराष्ट्र राज्याच्या कारभारात मराठीला खऱ्या अर्थाने सुप्रतिष्ठित करण्याचा संकल्पही सरकारने सोडला असला तरी प्रत्यक्ष तो व्यवहाराच्या पातळीवर

जनमानसात रुजला आहे का हे पाहणेही आवश्यक ठरते. भाषा अभ्यासक श्री. के. क्षीरसागर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे 'भाषा ही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे असते, ती पाटवणाप्रमाणे तटबंदीतून वाहत नाही.' कोण्या एका जुन्या हिंदी कवीने (बहुधा कबीराने) म्हटले आहे. 'भाषा बहता नीर' भाषा-प्रदूषणाच्या बाबतीत 'बाटग्या अतिरेकापेक्षा सोवळा अतिरेक बरा' असे सावरकर म्हणत. विवेक, भाषाविवेक ही गोष्ट समजून घेत असताना भाषा म्हणजे काय व तिचे स्वरूप कसे आहे याचा प्राधान्याने विचार करता येईल.

भारतीय भाषा व समाज :

भारतात संस्कृत भाषा ही सामान्य लोकांची बोलण्याची भाषा नव्हती. ती प्राचीन विद्वानांच्या ग्रंथातली भाषा होती. भारताचं सारं प्राचीन साहित्य, कला, विज्ञान व अध्यात्म या भाषेत जोपासलं गेलं होतं. भारतातली संस्कृती व तिची परंपरा यांचं संरक्षण व संवर्धन तीन-चार हजार वर्षं संस्कृत भाषेनं केलं होतं. या दृष्टीनं संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाचं महत्त्व भारतीय शिक्षणक्रमात प्राचीन काळापासून मान्य झालेलं होतं. सामान्य लोक भाषेचे नादवैशिष्ट्य राखून असतात, तर पंडित कोशातील शब्द जतन करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. इतिहासदृष्ट्या पाहिलं तर संस्कृत ही काही भारतातली आद्य किंवा अति-प्राचीन भाषा नव्हे. इ. स. पू. १५०० ते १२०० पर्यंतच्या काळात भारताच्या वायव्य प्रदेशाकडून ज्या काही जमाती भारतात आल्या त्यांच्या अनेक बोलींपैकी ही एक बोली होती. या जमातींच्या प्रवेशापूर्वी भारतात, काही इथल्या, काही बाहेरून आलेल्या निग्रॉइड, ऑस्ट्रिक, द्राविड यांसारख्या भाषाकुलातील भाषा बोलणाऱ्या अनेक जमाती राहत होत्या. त्यांच्या भाषा संस्कृतच्याही अगोदरच्या; परंतु या भाषांविषयीची तत्कालीन काहीही माहिती आज मिळत नाही. त्या भाषा केवळ बोली स्वरूपात होत्या.

इ. स. पू. १५०० च्या अगोदरच्या भाषेचे जे काही लेखी नमुने मिळाले आहेत ते सिंधू-संस्कृतीच्या

मोहेंजोदडो, हडप्पा, लोथल वगैरे अनेक स्थळांतील उत्खननातील अवशेषांत सापडले आहेत; परंतु या लेखी चिन्हांवरून त्यांची भाषा कोणती हे ठरविण्याच्या बाबतीत विद्वानांना अद्याप यश मिळालेलं नाही. यामुळे ज्याला भारताच्या भाषिक भूतकाळाचा अभ्यास करायचा आहे त्याला आजदेखील संस्कृतपासूनच सुरुवात करावी लागते.

संस्कृतभाषी जमातींच्या प्रवेशानंतर भारतातील विविध जमातींचं, त्यांच्या धर्मांचं, संस्कारांचं, विचार-भावनांचं जे एकीकरण घडू लागलं त्यात संस्कृत भाषेचं कार्य फार मोठं होतं. संस्कृत भाषेद्वारा व्यक्त होणाऱ्या भावना व विचार यांची संपदा इतकी विपुल होती, की त्या काळातील भारतातील इतर संस्कृती तिन् भारावून गेल्या. संस्कृतच्या या संपदेनं त्यांनी आपल्या भाषा समृद्ध केल्या; संस्कृतनंही या भाषांना ओवळ्या मानलं नाही. तिन्देखील त्यांची शब्दसंपत्ती हवी तिथं स्वीकारली. भाषाभाषांच्या या देवघेवीत विचार-भावनांचं जे संमिश्रण झालं त्यानं भारतवासीयांचा मनःपिंड घडला गेला.

भाषासिद्धीचा प्रवाह

भाषासिद्धीच्या प्रवाहाची मुख्य दिशा मात्र स्पष्ट आहे. प्रत्येक भाषेला काही विशिष्ट नाद असतो. हे नादवैशिष्ट्य ही भाषा बोलणारांच्या उच्चारण पद्धतीवर (Accent and Intonation) अवलंबून असते. जुने शब्द हल्लीच्या स्वरूपात का आले याचे उत्तर या राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांत सापडते. अशा स्थितीत भाषेच्या विशिष्ट रचनेचा भंग करून केवळ संस्कृत कोशात आढळतात म्हणून हवे ते शब्द मराठीवर लादता येणे शक्य नाही. यायोगे लिहिण्याची भाषा पंडिती व अस्वाभाविक होत जाईल आणि व्यवहाराची भाषा व पुस्तकी भाषा यांचा संबंध अजिबात तुटेल. मराठीने स्वाभाविकरीत्या जे नवीन शब्द बनविले आहेत त्यायोगे हा वैशिष्ट्यभंग झालेला नाही. याचे कारण व्यवहाराच्या अकृत्रिम ओघात आलेले शब्द पांडित्याची कदर न करता शक्य तो मराठी पेहराव घेत

आले आहेत. तसेच प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या वातावरणात जे शब्द प्रथम पदन्यास करतात ते भाषेतील विशिष्ट रचनेमध्येही (Idioms) आपले योग्य स्थान ठरवीत येतात. सारांश ते आगंतुक व उपटसुंभ वाटत नाहीत. या बाबतीत पंडिती वळणाचे लोक दोन चुका करतात. एकतर केवळ कोणताही संस्कृत शब्द मराठीत दडपण्यास हरकत नाही, या भ्रमाने मराठी शब्दसमूहाचे स्वरूप बिघडवितात. तर उलट दुसरे म्हणजे, कधी कधी मराठीस अनुकूल असे रूप घेणाऱ्या शब्दास उलट मूळ स्वरूपाप्रत पाठवितात. पटवर्धनांसारखे लोक अजिबात फारशी शब्द वापरणार तरी नाहीत किंवा वापरलेच तर त्यांचे मराठी रूप बदलून त्यांस खास इराणी पोशाखात तरी वापरतील! उदाहरणार्थ, 'गहजब' हा शब्द आपल्याकडील बायकादेखील वापरतात.

भाषेच्या उत्पत्तीविषयी व प्रसाराविषयी काही भाषाभ्यासक वेगवेगळी मांडणी करताना दिसून येतात, समाजशास्त्राच्या दृष्टीने किंवा ऐतिहासिक दृष्टीने, थोडा मानसशास्त्राच्या दृष्टीने, विचार केला असता असे दिसून येते की, भाषेची घडण साहित्यिक व राज्यकर्ते दोघांच्याही माध्यमातून होत असते. काहींच्या मते तर साहित्यिकांपेक्षाही व्यापारी, कारखानदार हेच भाषा अधिक घडवीत असतात आणि या सर्वांहून अधिक म्हणजे तुम्ही विद्यालयरूपी क्षेत्रात बालमनात आज जे पेरता ते उद्या बरीवाईट फळेफुले धारण करते! आमच्या न्यायालयात कोणती भाषा बोलावी लागते किंबहुना आम्हाला न्यायालय आहेच कोठे? आम्हाला न्यायालय नाही कोर्ट आहे. आमचे सुशिक्षित समाजघटक कार्यालयात जात नसून ऑफिसमध्ये जात आहेत! आणि आमचे तरुण विद्यालयात जात नसून कॉलेजात जात आहेत. कॉलेजाच्या इंग्रजी वातावरणात रममाण होऊन बसण्या उठण्याची, आभार मानण्याची, आनंदाची-दुःखाची (ग्लॅंड-सॉरी) बिनचूक इंग्रजी येते की नाही? यावर आपली संस्कृती ठरविणाऱ्या आणि सिनेमा नट हे पेहेरावाचे आदर्श मानणाऱ्या तरुणांची शुद्धी फक्त

प्रोफेसरांस प्राध्यापक म्हटल्याने होईल काय? या सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांची उकल करणे भाषा व साहित्याचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान अभ्यासताना क्रमप्राप्त ठरते. त्याचप्रमाणे आदिम संस्कृतीशी नाते सांगणाऱ्या आदिवासी समुदायातील भाषा व बोलींचाही परामर्श प्रस्तुत शोधनिबंधात घेणे महत्त्वाचे ठरते.

आदिवासी भाषा व स्वरूप

भारतीय समाजात आदिवासींची निसर्गनिष्ठ जीवनशैली आणि नैतिकता, त्यांचा धर्म आणि श्रद्धा, त्यांच्या संस्कृतीमधील दैवते आणि मिथके, गूढ कलापरंपरा आणि लोकसाहित्य हेच आदिवासी साहित्याचे मौलिक संचित आहे. मात्र आदिवासींच्या 'विकासाच्या' संदिग्ध धोरणातून निर्माण झालेले प्रश्न जटील आहेत. वसाहतवादाचा नवा चेहरा असलेल्या जागतिकीकरणातून होत असलेले शोषण, नक्षलवादी चळवळ, प्रकल्पग्रस्तांचे स्थलांतर व विस्थापन, तथाकथित सुधारणांचे सरकारी धोरण आणि त्यामुळे उभा राहिलेला सांस्कृतिक संघर्ष या पार्श्वभूमीवर गेल्या दोन दशकांपासून आदिवासी साहित्य मराठीत अधिक रुंदावत आहे. भाषा हे मानवी सहसंबंध व संस्कृती वहनाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. भाषेसह अन्य माध्यमांची देखील एखाद्या संस्कृतीचे आकलन होण्यास मदत होत जाते. भारतातील आदिवासींचा इतिहास व संस्कृती समजून घेण्यासाठी आदिवासी भाषांच्या विशेष अध्ययनाची आवश्यकता आहे. आदिवासींचा लिखित असा इतिहास जवळपास उपलब्ध नाहीच. मात्र आदिवासी भाषा व बोलींमधील कथा, गाणी यांमधून आदिवासींच्या मौखिक इतिहासाची माहिती मिळते. आदिवासी भाषांच्याद्वारे हजारो वर्षे दडपला गेलेला किंवा दखलही न घेतला गेलेला नवा इतिहास अवगत होऊ लागला.

आदिवासी या शब्दाचा वापर सर्वप्रथम १९३० च्या दशकात आदिवासी नेते दिवंगत जयपालसिंह

यांनी छोटा नागपूरमध्ये प्रचलनात आणला. जयपालसिंह हे भारताच्या घटना समितीचे सदस्य होते. ते ऑक्सफर्ड विद्यापीठात उच्च शिक्षण घेतलेले द्रष्टे आदिवासी नेते होते. झारखंड चळवळीचे ते प्रमुख शिल्पकार होते. देशातील ८ टक्के जनसमूह ज्या भाषा बोलतात त्या भाषांची संविधानसभेत वा संसदेत चर्चा झाली नाही. एकूणच देशातील सर्व भाषासंबंधाने अशी समग्र चर्चा झालेली नाही. १९७०च्या नंतरच्या कालखंडात उदयाला आलेल्या नवशिक्षित आदिवासींकडून येणाऱ्या आत्मशोधाच्या आग्रही मागण्यांच्या परिणामी आदिवासी भाषांचे अध्ययन करण्याची तीव्र गरज निर्माण झाली. इंग्रजी कालखंडात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आदिवासी भाषांच्या अभ्यासात लक्ष घातले होते. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दशकात हे प्रयत्न थोडेसे पुढे गेले. मात्र नंतर आदिवासी भाषांची उपेक्षा झाली.

जगातील ३००० भाषा नामशेष होण्याच्या मार्गावर असल्याचा युनेस्कोचा एक अहवाल जाहीर झालेला आहे. या पार्श्वभूमीवर आदिवासींसह सर्व उपेक्षित समाजघटकांना सोबत घेऊन एक नवी सांस्कृतिक क्रांती घडविण्याच्या महान प्रकल्पाचा भाग म्हणून आदिवासी भाषा व बोलींच्या विशेष अभ्यासाचे प्रयत्न उभे राहिले पाहिजेत. आपल्या देशामध्ये १६५२ मातृभाषा असल्याची नोंद जनगणनेच्या अहवालामध्ये घेण्यात आलेली आहे. यांपैकी ३०० आदिवासी मातृभाषा आहेत.

समाजशास्त्रज्ञ डॉ. इरावती कर्वे यांनी ४ भाषिक गटात मोडणाऱ्या भाषा, भारतात बोलल्या जातात असे निरीक्षण नोंदवलेले आहे.

- १) इंडो-आर्यन
- २) द्रविडीयन
- ३) मुडारी (आस्ट्रो-एशियाटिक)
- ४) तिबेटो-बर्मन

या भाषा समूहातील भाषा भारतामध्ये बोलण्यात येतात. या भाषांचे भौगोलिकदृष्ट्या वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- १) उत्तर व उत्तरपूर्व भारत यामध्ये हिमालयाच्या पायथ्याशी असणारे प्रदेश. जसे : आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, नागालँड, मिझोरम, त्रिपुरा.
- २) मध्य व पूर्वभारत: मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार, आंध्र, ओरिसा व पश्चिम बंगाल.
- ३) दक्षिण व पश्चिम भारत: गुजराथ, राजस्थान, (येथील भिल्ल व मौग जमाती)
- ४) उत्तर भारत

आदिवासी बोली-भाषांपैकी बहुतेक भाषांना लिपी नाही. काहींनी रोमन अथवा देवनागरी लिपीचा स्वीकार केलेला आहे. भाषा हीदेखील समाजजीवनाप्रमाणे प्रवाही असते. ध्वनी, उच्चार, व्याकरण व वाक्प्रचार यामध्ये कालांतराने किंवा स्थानांतराने स्थित्यंतरे होत असतात. भाषा स्थिर नसते, तर ती एक सामाजिक आंतरक्रियेचा भाग असते. अन्य भारतीय भाषांच्या संपर्कांनही आदिवासी भाषांमध्ये स्थित्यंतरे झाल्याचे दिसते, तर काही बोलीभाषा नष्ट झाल्याचे जनगणनेचे प्रारंभीचे अहवाल आणि अलीकडचे अहवाल अभ्यासताना लक्षात येते.

आदिवासींचा सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहास शोधून विकासाचे मार्ग निश्चित करण्यासाठी सुद्धा आदिवासी भाषांना संरक्षण देणे; त्यांचे संवर्धन करणे महत्त्वाचे आहे. आदिवासी भाषांच्या संवर्धनामुळे या समाजाच्या सामाजिक आकांक्षांना मूर्त रूप देता येणे शक्य होईल. भाषा अभ्यासक दिनेश माहुलकर यांच्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, नदी ही ज्याप्रमाणे पर्वतातल्या कुठल्यातरी अगम्य दरीतून उगम पावते व सदैव पुढे पुढे आपला मार्ग विकसित करित जाते, तीरावर राहणाऱ्या प्राणी, वनस्पती यांना आपल्यात सामावून, बाजूच्या प्रदेशांना फलद्रूप करित वाहत राहते, त्याप्रमाणे भाषा आपला उगम गुप्त ठेवून पुढील विकास साधत राहते. अधिकाधिक विशाल होत राहते...

संदर्भ :

१. शिक्षण, शिक्षक व अभ्यासक्रम, वासुदेव बळवंत पटवर्धन, राज्य मराठी विकास संस्था.
२. मराठी भाषा : वाढ आणि बिघाड श्री. के. क्षीरसागर, राज्य मराठी विकास संस्था.
३. 'वृद्धि:' - भाषेचे आणि भाषाभ्यासाचे विकसन, दिनेश माहुलकर, राज्य मराठी विकास संस्था.
४. बोलभाषा, सुमन बेलवलकर, राज्य मराठी विकास संस्था.
५. भाषा-आपली सर्वांचीच, अविनाश बिनीवाले, राज्य मराठी विकास संस्था.

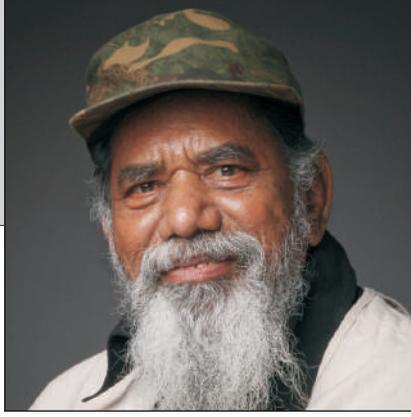

डॉ. राजश्री पराग देशपांडे

M.A., M.Ed., Ph.D. (मराठी)

साहाय्यक प्राध्यापक,
मराठी विभाग, फर्ग्युसन कॉलेज,
पुणे.

८६०५५२७७४४

© प्रसाद पवार

१९३२-२०२५

‘अरण्यऋषी’ म्हणून ओळखले जाणाऱ्या आणि अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षस्थान ज्यांनी भूषविले होते अशा निसर्गप्रेमी मारुती चितमपल्ली यांचे १८ जून २०२५ रोजी दुःखद निधन झाले.

त्यांच्या जाण्याने निसर्गाची भाषा, प्राणी-पक्ष्यांची भाषा तसेच अनेक भारतीय आणि परकीय भाषा जाणणारे, आदिवासींसह अनेक बोलभाषा जाणणारे एक व्युत्पन्न व्यक्तिमत्त्व हरपले आहे.

आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करून त्यांनी पक्षिकोश, प्राणिकोश तसेच मत्स्यकोश निर्माण केले, ‘चकवाचांदण’ हे त्यांचे आत्मकथन प्रसिद्ध आहे. कोईम्बतूर येथून वनक्षेत्रपालाचे शिक्षण घेतलेल्या चितमपल्ली यांनी महाराष्ट्रातील अनेक जंगलांत वैशिष्ट्यपूर्ण काम केल्यामुळेच ते ‘अरण्यऋषी’ म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून ‘पद्मश्री’ पुरस्काराने त्यांना गौरविण्यात आले होते.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली!

वर्धापनदिन वृत्तांत

अंजली कुलकर्णी

दरवर्षीप्रमाणे २६ मे २०२५ रोजी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा वर्धापनदिन समारंभ, विशेष ग्रंथकार आणि वार्षिक ग्रंथ पुरस्कार वितरण सोहळा दिमाखात पार पडला. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी ज्येष्ठ विचारवंत, लेखक आणि मसापचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे होते. विश्वस्त मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. शिवाजीराव कदम, उपाध्यक्ष राजीव बर्वे, कोषाध्यक्ष विनोद कुलकर्णी या वेळी मंचावर उपस्थित होते. ज्येष्ठ लेखिका आणि विचारवंत डॉ. सविता सिंह यांच्या हस्ते २०२४ मध्ये प्रकाशित विविध साहित्य प्रकारांतील पुस्तकांच्या तब्बल ६० लेखक-कवींना पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले. त्यामध्ये ज्येष्ठ अभिनेते आणि विचारवंत अमोल पालेकर, मोनिका गर्जेद्रगडकर, भानू काळे/दिलीप फलटणकर, डॉ. मंगला सामंत, खलील मोमीन, विवेक गाडगीळ, सदानंद कदम, शैला मुकुंद, मुग्धा गोडबोले, अभिराम भडकमकर, डॉ. सविता नायक-मोहिते, विद्या पोळ-जगताप, निळकंठ कदम, माधव जाधव, नितीन हांडे, डॉ. संजय कप्तान, इत्यादी लेखकांचा समावेश होता.

त्याचप्रमाणे विशेष ग्रंथकार पुरस्कारांमध्ये महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ५६

अजीम नवाज राही, प्रशांत असनारे, हेमकिरण पत्की, चं. प्र. देशपांडे, डॉ. अशोक चौसाळकर, प्रा. सुनील कुमार लवटे, हेरंब कुलकर्णी, प्रा. व. बा. बोधे, अनघा केसकर, उषा मेहता, शिवराज गोर्ले इ. साहित्यिकांना त्यांच्या साहित्य क्षेत्रातील योगदानाबद्दल पुरस्काराने गौरविण्यात आले.

या प्रसंगी डॉ. सविता सिंह यांनी मराठीतील लेखक कवींचे मनापासून अभिनंदन तर केलेच; परंतु मसापच्या कार्याविषयी आणि प्रा. मिलिंद जोशी यांच्याविषयी प्रशंसेचे उद्गार काढले. त्यांच्या चिंतन-पर, गहिऱ्या मनोगतामध्ये त्यांनी स्त्रिया, जीवन, मृत्यू इ. अनेक विषयांना स्पर्श केला. डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी अध्यक्षीय समारोप केला. कार्याध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी यांनी प्रास्ताविकात परिषदेच्या विविध कार्यक्रमां- उपक्रमांची आपल्या ओघवत्या शब्दांत माहिती दिली. प्रमुख कार्यवाह सुनिताराजे पवार यांनी आभार प्रदर्शन केले. कार्यवाह अंजली कुलकर्णी यांनी सूत्रसंचालन केले.

या प्रसंगी 'कायम स्मरणात राहिल असा हा समारंभ

अतिशय नेटका, आटोपशीर आणि नियोजनबद्ध झाला' अशी प्रतिक्रिया मोनिका गजेंद्रगडकर, अमोल पालेकर यांच्यासह अनेक साहित्यिकांनी दिली.

सकाळी साडेदहा वाजता एस. एम. जोशी हॉल पुरस्कार प्राप्त लेखक कवी मसापचे पदाधिकारी, देणगीदार, परीक्षक, साहित्यिक आणि रसिकांनी खचाखच भरला होता. स्वतः कार्याध्यक्ष मिलिंद जोशी स्वागतासाठी प्रवेशद्वाराशी उभे होते तर प्रमुख कार्यवाह सुनिताराजे पवार या स्वतः जातीने सर्वांची दखल घेत होत्या. मसापच्या या सोहळ्याची एक खासियत अशी असते, की हॉलबाहेरील स्टँडवर सर्व पारितोषिक विजेती पुस्तके ठेवलेली असतात आणि त्या शेजारीच साठ विजेत्या साहित्यिकांची नावं लिहिलेल्या चौकटीचा सेल्फी पॉईंट तिथे सेल्फी घेण्यासाठी अनेक जण उत्सुक होते. एखादे मंगल कार्य असावे अशा आनंदी, उत्साहवर्धक वातावरणात समारंभ बरोबर साडेदहा वाजता सुरू झाला, बरोबर एक वाजता कार्यक्रम संपून सर्व जण ठिकठिकाणी पांगले, ते या सोहळ्याच्या मधुर स्मृती मनात रेंगाळत ठेवूनच.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २७ मे रोजी झालेल्या १२० व्या वर्धापनदिन समारंभात परिषदेच्या माधवराव पटवर्धन सभागृहात मसापचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे यांच्या हस्ते 'मसाप जीवन गौरव पुरस्कार' तसेच 'डॉ. भीमराव कुलकर्णी कार्यकर्ता पुरस्कार' आणि 'म. श्री. दीक्षित साहित्य सेवक पुरस्कार' प्रदान करण्यात आले. परिषदेच्या विश्वस्त मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. शिवाजीराव कदम, उपाध्यक्ष राजीव बर्वे आणि विद्याधर अनास्कर या वेळी उपस्थित होते.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या वतीने देण्यात येणारा, ज्येष्ठ भाषा अभ्यासक आणि लेखिका डॉ. अंजली सोमण पुरस्कृत 'मसाप जीवनगौरव' पुरस्कार यावर्षी ज्येष्ठ लेखक 'उचल्या'कार लक्ष्मण गायकवाड यांना देण्यात आला. २५,०००/- रु. आणि सन्मानपत्र

असे पुरस्काराचे स्वरूप होते. त्याचप्रमाणे 'डॉ. भीमराव कुलकर्णी कार्यकर्ता पुरस्कार' डॉ. गीताली वि. मं., तसेच म. श्री. दीक्षित स्मृतिप्रीत्यर्थ साहित्य सेवक पुरस्कार डॉ. मंदा खांडगे यांना देण्यात आला. ११,०००/- रु. आणि सन्मानपत्र असे या पुरस्काराचे स्वरूप होते. करण्यात आले.

'उचल्या' ह्या आत्मकथनाने लक्ष्मण गायकवाड यांना वेगळी ओळख मिळवून दिली. १९८८ सालचा साहित्य अकादमी पुरस्कार त्यांच्या या आत्मकथनाला मिळाला. त्यांनी आजवर आपल्या लेखनातून परिघाबाहेरील उपेक्षितांच्या व्यथा वेदना मांडून त्यांचा आवाज बुलंद केला. 'आजही आमच्या व्यथा वेदना तशाच आहेत', अशी खंत त्यांनी यावेळी मनोगतातून व्यक्त केली. डॉ. गीताली वि. मं. यांनी स्त्री मुक्तीच्या चळवळीच्या संदर्भात मोलाचे विचार मांडले. स्त्रीवादी चळवळीला ५० वर्ष पूर्ण होत असताना डॉ. गीताली वि. मं. यांच्या कार्याचा 'डॉ. भीमराव कुलकर्णी कार्यकर्ता पुरस्कार' देऊन गौरव करता आला, ही त्यामधील समाधानाची बाब होती. डॉ. मंदा खांडगे यांनीही मनोगत व्यक्त केले.

कार्याध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी यांनी प्रास्ताविक केले. कोषाध्यक्ष विनोद कुलकर्णी यांनी आभार प्रदर्शन केले तर सूत्रसंचालन अंजली कुलकर्णी यांनी केले. याही दिवशी मसापचे सर्व पदाधिकारी, मान्यवर साहित्यिक आणि रसिक उपस्थित होते.

■ ■ अंजली कुलकर्णी

कार्यवाह,
(विशेष ग्रंथकार आणि वार्षिक ग्रंथ पुरस्कार)

संस्कृती प्रकाशन, पुणे व महाराष्ट्र साहित्य परिषद शाखा, पुसेगाव यांच्या संयुक्त विद्यमाने वंदा प्रथमच सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते 'कै. सतीशतात्या फडतरे कार्य गौरव पुरस्कार' अखिल भारतीय साहित्य महामंडळाचे कोषाध्यक्ष श्री. विनोद कुलकर्णी यांना प्रदान करण्यात आला. या वेळी कृष्णाखोरे विकास महामंडळाचे उपाध्यक्ष ना. महेश शिंदे, अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी, संस्कृती प्रकाशनच्या संस्थापिका सुनिताराजे पवार, ज्येष्ठ पत्रकार रविंद्र बेडकिहाळ, जि. प. महिला बालकल्याण माजी सभापती वैशाली फडतरे, नंदकुमार सावंत उपस्थित होते.

'मसाप रजेहबंध' पुरस्कार स्वीकारताना
डॉ. मंदा खांडगे

मसाप वैशिष्ट्यपूर्ण शाखा पुरस्कार
मसाप शाखा पलूस जि. सांगली

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे कार्यवृत्त

महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
शाखा - जुळे सोलापूर

दि. ३० मार्च २०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, शाखा जुळे सोलापूरची तेरावी वार्षिक सर्वसाधारण सभा ही म.सा.प. शाखा जुळे सोलापूरचे अध्यक्ष मा. पद्माकर कुलकर्णी यांचे अध्यक्षतेखाली रविवार दिनांक ३० मार्च २०२५ रोजी सायंकाळी पाच वाजता प्रा. ए. डी. जोशी सभागृह, इंडियन मॉडेल स्कूल आवार येथे झाली. गुढीपाडवा असल्याने कोरमअभावी ही सभा ५ वा. १५ मिनिटांनी सुरू झाली. सर्वप्रथम प्रमुख कार्यवाह गिरीश दुनाखे यांनी सदस्यांचे स्वागत केले, मागील सभेचे इतिवृत्तान्त वाचून झाल्यानंतर, कोषाध्यक्ष यांच्यावतीने प्रमुख कार्यवाह गिरीश दुनाखे यांनी सन २०२३-२४ चा उत्पन्न खर्चपत्रक, ताळेबंदपत्रक आणि वार्षिक अहवाल सादर करून तेव्हा काही सदस्य यांनी विचारलेल्या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे देऊन खुलासा करण्यात आला. २०२३-२४ चे उत्पन्न खर्चपत्रक, ताळेबंदपत्रक आणि वार्षिक अहवालास मंजूरी देण्यात आली. विषय पत्रिकेवरील सर्व विषय मंजूर झाला. नंतर ज्ञातअज्ञात दिवंगत सदस्य तसेच नुकतेच दिवंगत झालेले तबला नवाज उस्ताद झाकीर हुसेन, ज्येष्ठ साहित्यिक व क्रीडा समीक्षक द्वारकानाथ संझगिरी, डॉ. स्वर्णलता भिशीकर, ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. रा. रं. बोराडे, तसेच कवी मुकुंदराज कुलकर्णी यांच्या मातोश्री श्रीमती चारुशीला कुलकर्णी,

श्री. गुरू वठोर यांच्या मातोश्री श्रीमती महादेवी वठोर आदींना भावपूर्ण श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. त्यानंतर कार्याध्यक्ष सौ. सायली जोशी यांनी ज्येष्ठ आजीव सदस्य असलेले सी.ए. दामोदर पानगांवकर यांना ऑडीटर्स क्षेत्रातील मानाचा जीवनगौरव पुरस्कार मिळाल्याबद्दल त्यांचा सत्कार केला, आभार प्रदर्शनानंतर अध्यक्ष पद्माकर कुलकर्णी यांनी सभा संपन्न झाल्याचे सांगितले.

दि. ८ जून २०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषद शाखा जुळे सोलापूर व प्रिसिजन फाउंडेशन सोलापूर आयोजित, 'स्व. दत्ता हलसगीकर श्रेष्ठ साहित्यिक पुरस्कार २०२५' हा यंदा, रविवार दिनांक ८ जून २०२५ रोजी सायंकाळी ६.०० वाजता हि. ने. वाचनालयाच्या लोकमान्य टिळक सभागृहात प्रिसिजन फाउंडेशनच्या अध्यक्षा मा. डॉ. सौ. सुहासिनी शहा यांचे अध्यक्षतेखाली ज्येष्ठ साहित्यिक, समीक्षक, वक्ते आणि संगमेश्वर महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य मा. प्रा. डॉ. सुहास पुजारी यांच्या शुभहस्ते, ज्येष्ठ कवी, आघाडीचे गीतकार असलेले सुप्रसिद्ध लोकप्रिय कवी मा. श्री. वैभव प्रल्हाद जोशी यांना समारंभपूर्वक प्रदान करण्यात आला. रुपये दहा हजार रोख, चांदीचे कमळ, शाल, पुस्तक, पुष्पगुच्छ असे या पुरस्काराचे स्वरूप होते. या वेळी व्यासपीठावर स्व. दत्ता हलसगीकर यांचे बंधू मा. श्री. अशोककाका हलसगीकर, अध्यक्ष पद्माकर कुलकर्णी,

कार्याध्यक्ष सौ. सायली जोशी हे उपस्थित होते. मा. वैभव जोशी यांनी पुरस्काराची रक्कम रु. १०,०००/- ही साहित्यविषयक नवीन उपक्रम राबवण्यासाठी अध्यक्ष पदाकर कुलकर्णी यांना परत दिली. या कार्यक्रमाला सौ. दीपा जोशी, सुप्रसिद्ध सिने नाट्य अभिनेत्री श्रीमती भारती आचरेकर उपस्थित होत्या. त्यांचाही सन्मान करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक अध्यक्ष पदाकर कुलकर्णी यांनी केले, तर सूत्रसंचालन आकाशवाणी सोलापूरच्या निवेदिका असलेल्या सौ. अश्विनी मोरे वाघमोडे यांनी केले, आभार प्रदर्शन डॉ. रामचंद्र धर्मसाहेब कार्यवाह म.सा.प. यांनी केले. त्यानंतर कवी श्री. वैभव जोशी यांनी श्रीमती अनुजा मोडक यांचे साथीने जवळजवळ दीड तास काव्यवाचन केले. तत्पूर्वी व्यासपीठावर मा. अशोककाका हलसगीकर, श्रीमती भारती आचरेकर, अनुजा मोडक, डॉ. रामचंद्र धर्मसाले, कवी हेमकिरण पत्की आदींचा सत्कार प्रमुख कार्यवाह गिरीश दुनाखे, डॉ. माधुरी भोसले, सौ. सायली जोशी, पदाकर कुलकर्णी यांनी केला. या संपूर्ण कार्यक्रमाला कार्यकारिणी सदस्यांसह सोलापुरातील सर्व क्षेत्रातील मान्यवर साहित्य रसिक, तसेच उपाध्यक्ष श्रीकांत कुलकर्णी, प्रशांत जोशी, संदीप कुलकर्णी सौ. अचला राचर्ला, प्रशांत बडवे, डॉ. श्रीकांत येळेगांवकर, डॉ. श्रीकांत कामतकर, डॉ. राजीव प्रधान, श्रीमती आगरकरबाई, सुलभाताई पिशवीकर, डॉ. संदीप कुलकर्णी परिवार, यशवंत बिराजदार, रवि हलसगीकर, पृथा हलसगीकर सह हलसगीकर परिवार, अॅड. जे. जे. कुलकर्णी, डॉ. श्रुति वडगबाळकर, सौ. वंदना कुलकर्णी, डॉ. अपर्णा कल्याणकर, विजयकुमार साळुंके, अमोल ढाबळे आदी मान्यवर मंडळी आवर्जून उपस्थित होती.

दि. ९ जून २०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या जुळे सोलापूर शाखेतील काही सदस्यांच्या पाल्यांनी दहावी, बारावी परीक्षेत चांगले यश संपादन केल्याबद्दल म.सा.प. शाखा जुळे सोलापूर कार्यकारिणीतर्फे त्यांचे अभिनंदन महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका । ६०

करण्यात आले. तसेच म.सा.प. शाखा जुळे सोलापूर शाखेचे अध्यक्ष पदाकर कुलकर्णी हे मराठी भाषा व साहित्य प्रसारक तसेच मसाप पुणे सोलापूर जिल्हा प्रतिनिधी असल्याने, सोलापूरचे जिल्हाधिकारी श्री. कुमार आशीर्वाद यांनी त्यांची 'सोलापूर जिल्हा मराठी भाषा अशासकीय समितीच्या सदस्यपदी सन्मानपूर्वक नियुक्ती' केली असल्याचे पत्र, जिल्हाधिकारी कार्यालयातील महसूल आणि रोजगार हमी योजना विभागांच्या उपजिल्हाधिकारी सौ. अंजली मरोड यांनी देऊन, हार्दिक अभिनंदन केले आहे. त्याबद्दल मसाप जुळे सोलापूर शाखा कार्यकारिणीतर्फे अध्यक्ष पदाकर कुलकर्णी यांचे तसेच ७५ व्या वर्षात पदार्पण केल्याबद्दल उपाध्यक्ष श्री. श्रीकांत कुलकर्णी यांचे अभिनंदन करून शुभेच्छा देण्यात आल्या.

दि. ९ जून २०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, शाखा जुळे सोलापूरतर्फे नुकतेच दिवंगत झालेले बालसाहित्यिक, श्यामची आई सिनेमात श्यामची भूमिका करणारे प्रा. माधव वझे यांना तसेच मसाप जुळे सोलापूर शाखेचे कोषाध्यक्ष श्री. आनंद देशपांडे, ज्येष्ठ रंगकर्मी शशिकांत लावणीस, नाट्यलेखक, ज्येष्ठ साहित्यिक पांडुरंग काळे आणि पक्षीतज्ज्ञ अरण्यऋषी पद्मश्री मारुती चितमपल्ली ह्या ज्येष्ठ साहित्यिकांना भावपूर्ण श्रद्धांजली वाहिली.

दि. २२ जून २०२५

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, शाखा जुळे सोलापूर, मसाप शहरातील इतर शाखा आणि दै. सकाळ, सोलापूरने रविवार दि. २२ जून २०२५ रोजी ज्येष्ठ कवी माधव पवार यांचे अध्यक्षतेखाली 'पाऊसधारा' हा पाऊस कवितांचा कार्यक्रम हि. ने. वाचनालयाच्या लोकमान्य टिळक सभागृहात सकाळी १०.३० वाजता आयोजित केला होता. त्या कार्यक्रमाचे प्रमुख अध्यक्ष डॉ. श्रीकांत येळेगांवकर होते. त्या वेळी व्यासपीठावर मसाप सोलापूर अध्यक्षा डॉ. श्रुति श्री. वडगबाळकर, मसाप दक्षिण सोलापूर अध्यक्षा सौ. रेणुका महागांवकर, मसाप जुळे सोलापूरचे अध्यक्ष श्री. पदाकर कुलकर्णी

तसेच दै. सकाळचे निवासी संपादक श्री. सिद्धाराम पाटील, परीक्षक ज्येष्ठ गझलकार बदिउज्जम्मा बिराजदार, दुसरे परीक्षक मसाप जुळे सोलापूरचे प्रमुख कार्यवाह असलेले ज्येष्ठ कवी गिरीश दुनाखे हे दोन मान्यवर परीक्षक हजर होते.

दै. सकाळ, सोलापूर यांनी सोलापूर शहरातील सर्व मसाप शाखासोबत आयोजित केलेल्या 'पाऊसधारा' या पाऊस कवितांच्या कार्यक्रमासाठी एकूण ७० कविता आल्या होत्या, त्यामधून दोन्ही परीक्षकांनी नियमांत बसणाऱ्या २८ कवितांची निवड केली. या काव्यसंमेलनात सोलापूर जिल्ह्यातून कवी आले होते, या कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक दै. सकाळ निवासी संपादक श्री. सिद्धाराम पाटील यांनी केले, तर सूत्रसंचालन प्रा. संतोष पवार यांनी, आभारप्रदर्शन उपसंपादक श्री. अरविंद मोटे यांनी केले. या कार्यक्रमाला उपस्थित मान्यवरांचा सत्कार झाल्यावर, दोन्ही परीक्षक यांनी मनोगत व्यक्त केले आणि ज्येष्ठ कवी माधव पवार यांनी केलेल्या खुमासदार सूत्रसंचलनात 'पाऊसधारा' रंगल्या. शेवटी डॉ. श्रुति वडगबाळकर, सौ. रेणुका महागांवकर, बदिउज्जम्मा बिराजदार, गिरीश दुनाखे यांनी काव्यवाचन केले. ज्येष्ठ कवी माधव पवार यांच्या काव्यवाचनानंतर कार्यक्रम संपन्न झाला, सहभागी कवींना एक पुस्तक आणि सहभाग प्रमाणपत्र पाहुण्यांच्या हस्ते देण्यात आले. या वेळी सुरेशकुमार लोंढे, सौ. संगीता एखंडे, छाया उब्रजकर, महामुनी, प्रकाश गव्हाणे, राजश्री बिराजदार, सौ. दुर्गा जोशी, सौ. प्रज्ञा देशपांडे, सौ. शुभदा मित्रगोत्री, श्री. आनंद घोडके, प्रा. नरेंद्र गुंडेली, डॉ. शिवजी शिंदे, अब्दुल करीम सय्यद, जमालोद्दीन शेख, रामकृष्ण केदार, सौ. विद्या साबळे आदी कवींनी सहभाग नोंदवला. या वेळी कार्यकारिणी सदस्य, मान्यवर साहित्य रसिक तसेच दै. सकाळमधील कर्मचारी वर्ग तसेच दै. सकाळचे उपवृत्तसंपादक श्री. वैभव गाढवे हेही उपस्थित होते. थोडक्या वेळात घेतलेल्या या 'पाऊसधारा' काव्यसंमेलनाला उत्स्फूर्त आणि चांगला प्रतिसाद मिळाल्याने भविष्यातही आम्ही महाराष्ट्र साहित्य

परिषद, सोलापुरातील शाखा, जिल्हा प्रतिनिधी पद्माकर कुलकर्णी आदीचे सल्ल्याने साहित्यिक उपक्रम निश्चित राबवू. असे निवासी संपादक दै. सकाळ, श्री. सिद्धाराम पाटील यांनी सांगितले.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, शाखा - नंदुरबार

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, नंदुरबार जि. शाखा आणि श्रीमती दुर्गाबाई रघुवंशी कनिष्ठ महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाविद्यालयात दि. १० जुलै २०२५ रोजी गुरुपौर्णिमेनिमित्त आयोजित कार्यक्रमात गुरूचे समाजातील स्थान, गुरुपौर्णिमेचे महत्त्व, व्यक्तिगत जीवनात गुरूचे योगदान या विषयावर विद्यार्थी, विद्यार्थिनी यांनी आपले मनोगत व्यक्त केले. या विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्र साहित्य परिषद, नंदुरबार शाखेकडून पुस्तके बक्षीस म्हणून वितरित करण्यात आली. नंदुरबार एज्युकेशन सोसायटीचे सचिव श्री. प्रशांत पाठक यांनी अध्यक्षीय समारोपात पुस्तके वाचण्याचे महत्त्व विशद केले. या कार्यक्रमास श्री. सारंग बुवा, प्रा. निशिकांत शिंपी, प्रा. दीपक सोनवणे, नंदुरबार जि. शाखा परिषदेचे प्रा. डॉ. उमेश शिंदे व्यासपीठावर उपस्थित होते. प्रास्ताविक प्रा. दीपक सोनवणे, परिचय वैष्णवी सोनवणे यांनी केला. आभार हर्षदा साठे हिने मानले. गुरुपौर्णिमा उत्सव समिती सदस्यांनी कार्यक्रम आयोजनासाठी परिश्रम घेतले. या कार्यक्रमास विद्यार्थ्यांचा उत्तम प्रतिसाद मिळाला.

■ ■

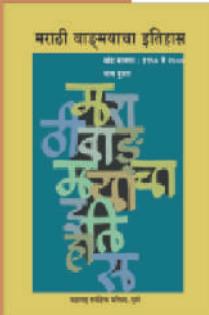
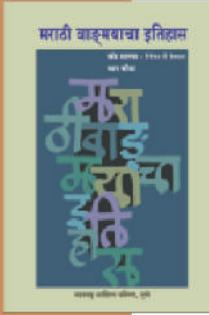
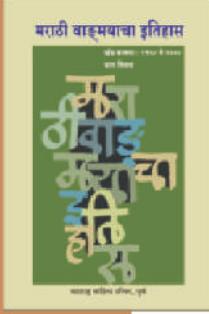
१२० वा वर्धापन दिन व वार्षिक ग्रंथ वितरण पारितोषिक समारंभ

डॉ. सविता सिंह यांचा सत्कार करताना डॉ. रावसाहेब कसबे समवेत संस्थेचे उपाध्यक्ष राजीव बर्वे, अध्यक्ष प्रा. डॉ. शिवाजीराव कदम, कार्याध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी, प्रमुख कार्यवाह सुनिताराजे पवार, कोषाध्यक्ष विनोद कुलकर्णी

वार्षिक ग्रंथ पारितोषिक वितरण समारंभ क्षणचित्रे

पुस्तक सूची

- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड १ : रु. ५००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २ (भाग १) : रु. ७००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २ (भाग २) : रु. ७००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३ : रु. ३५०/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ४ : रु. ४००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ५ (भाग १) : रु. ३५०/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ५ (भाग २) : रु. ३५०/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ६ (भाग १) : रु. ३५०/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ६ (भाग २) : रु. ३००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग १) : रु. ७००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग २) : रु. ८००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग ३) : रु. ७००/-
- ◆ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग ४) : रु. ७००/-
- ◆ भारतीय भाषांतील स्त्रीवादी साहित्य : रु. ८००/-
- ◆ भाषा व साहित्य संशोधन खंड १ : रु. ५००/-
- ◆ भाषा व साहित्य संशोधन खंड २ : रु. ३००/-
- ◆ भाषा व साहित्य संशोधन खंड ३ : रु. २००/-
- ◆ म. सा. पत्रिका लेख - सूची : रु. ४००/-

सर्व खंड २५ टक्के सवलतीत !

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

डिमांड ड्राफ्टने आगाऊ पैसे पाठविल्यास संपूर्ण संच आमच्या खर्चाने रेल्वे अगर एस.टी. पार्सलने पाठवू (बरील संचातील सुटे भाग हवे असल्यास ग्रंथविक्रेत्यांना २५ टक्के सूट, व्यक्तिगत ग्राहकांना व संस्थांना १५ टक्के सूट. टपालखर्च वेगळा.)

मागणीसाठी संपर्क : महाराष्ट्र साहित्य परिषद, टिळक रस्ता, पुणे ४११ ०३०
दूरभाष : ०२०- २४४७ ५९ ६३